श्रियंबकगुरुचरणारविंदाभ्यां
श्रीरामरुद्रगुरुभ्योनमः नमः

श्रीगणेशायनमः श्रीगुरुभ्योनमः
तर्कप्रकाशिकाप्रत्यक्षप्रारंभः॥

श्री

श्रीगणेशाय नमः॥ संध्यायाः प्रणतिक्षणे गिरिजया सेर्ष्यं समालोकिते रोषंमा
१ निनिमा कृथा स्वदपरा नाथ्यास्ति वंध्या मम। किंतु त्वामिह मानमाश्रितमनासिध्याला
तवैवाकृतीरित्थं हर्षितशैलराज(तनया)दृष्टः शिवः पातु नः॥१॥ संदर्भितगूढवक्रैकभावना
परिशीलिता। श्रीकंठनिर्मितासेयं कृतिरातनुतां मुदं॥२॥ सेकस्मिन्नपि बाध
के साधकसहस्रस्याप्यकिंचित्करत्वेन प्रतिबंधकाभावस्यावश्यापेक्षितत्वा

स्वकृतग्रंथसमाप्तिप्रतिबंधकदुरितरूपविघ्नविघातायकृतंभगवन्नमस्कारात्मकं
मंगलंशिष्यशिक्षार्थंआदौनिबध्नाति।प्रणम्येति।मंगलस्यसमाप्तिप्रतिबि
घ्नध्वंसद्वाराहेतुत्वमितिसिद्धांतस्थितिः।तत्रान्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्ति
त्वरूपकारणत्वघटकान्यथासिद्धत्वशरीरेव्यापकत्वरूपनियमांशग्र
हेवास्वस्वव्याप्येतरयावत्कारणसत्वेयत्सत्वेऽवश्यंयत्सत्वंयदभावेऽवश्यं

यदभावइति नियमघटितयोर्नियतान्वयव्यतिरेकयोः कारणतेग्रहे भानाभा
वेपि अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशिष्टतद्रूपकारणत्वग्रहे तिरिक्तकारणताग्रहे वात
२ यो हेतुतयातत्सहकृतप्रत्यक्षप्रमाणगम्यत्वस्य यद्यपिनात्रसंभवः। मंगलसत्वे
समाप्त्यसत्वात् मंगलाभावेसमाप्तेश्चान्वयव्यतिरेकव्यभिचारात् तथापिस
माप्तिफलजनकत्वेलाघवमितिलाघवज्ञानसहकृतं शिष्टाचारविषयत्वहे
तुकं सफलत्वानुमानमेवात्रमानं। जन्मांतरीयमंगलसंदेहेन व्यतिरेकव्यभि

चारसंशयेपिमाह्यसंशयस्यानुमितप्रतिबंधकत्वात्समाप्तिकारण
त्वे अनुमितेसमाप्तिस्वरूपकार्येण जन्मांतरीयमंगलानुमानोनव्यतिरेकव्य
भिचारः मंगलेसतिसमाप्त्यभावश्चतत्रमंगलानाश्यविघ्नसत्त्वादनंतरोक्तं
नविघ्नसत्त्वादिइतिनान्वयव्यभिचारोपि अतएवतछंकायामध्येमंगल
माचरंतिएवंचाशुविनाशिनः कालांतरभाविफलजनकत्वेव्यापारंवि
नाअनुपपन्नमितिविघ्नध्वंसद्वारासमाप्तिंप्रतिमंगलेहेतुरितिसंप्रदायः।

नव्यास्तु मंगलं विना नारंभकं ग्रंथसमाप्तेर्न तन्न तद्धेतुः न च चरमवर्ण
रूपायाश्चरमवर्णध्वंसरूपायाः वा समाप्तेराकाशनिष्ठतयात्मनिष्ठस्य
मंगलस्य तज्जन्यविघ्नध्वंसस्य च व्यधिकरणतया कारणत्वासंभवेन स्व
प्रतियोगिचरमवर्णानुकूलकृतिमत्त्वसंबंधेन चरमवर्णध्वंसरूपसमाप्तिं प्र
ति आश्रयतासंबंधेनात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वस्य वक्तव्यतया जन्यांतरी
य मंगलान्वयव्यभिचारदूषितत्वाच्च जन्यांतरीयसमाप्तमुद्दिश्य प्राशस्त्यैस्तदनाय

रणात्। प्रारीप्सितसमाप्तेरेवतत्फलकत्वे कारीरीवत्। न तु जन्मांतरीयस
माप्तेरपाः पुत्रेष्टिस्थले पुत्रमात्रफलकत्वश्रवणादामुष्मिकसाधारणफ
लकत्वात्तस्मादात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्याकारणत्वे जन्मांतरीयसमाप्तिमुद्दिश्यापि मं
गलकरणापत्तेः। स्वप्रतियोगिचरमवर्णावच्छेदकतासंबंधेन चरमवर्णध्वंस
रूपसमाप्तिं प्रति स्वाश्रयावच्छेदकजातीयतासंबंधेन शरीरनिष्ठप्रत्यास
सत्त्याकारणतायाः अवश्यं वक्तव्यतया नास्तिकशरीरेऽवच्छेदकतया मंगलस्य

तज्जन्यविघ्नध्वंसस्य चाभावेन व्यतिरेकव्यभिचारां न कारणत्वसंभवः॥ नु नैविघ्नस्खली
४ यसमाप्तित्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकं तेन तत्र न व्यभिचारः॥ विघ्नस्खलीयस
माप्तित्वं च विघ्नवज्जातीयशरीरकर्तृकत्वे मंगलजन्यविघ्नध्वंसाविशिष्ट
त्वे वा॥ विशिष्टत्वं च स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्वाव्यवहितोत्तरत्व
योभत्वात्मिकत्वोभयसंबंधेन जन्यांतरीयमंगलजन्यविघ्नध्वंसस्य च स्वाव
च्छेदकावच्छिंनप्रतियोगिकत्वसंबंधेन नास्तिकसमाप्तौ अभावेन तस्याः क्वा

र्यतावच्छेदकानाक्रांतत्वादिति चेन्न। प्रथमे समाप्यवहितपूर्वं विघ्नासत्वे तस्य विशे
षणासंभवात्। उपलक्षणत्वे तु प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तेरपि उत्पत्स्यमानविघ्नसजा
तीयशरीरकर्तृकत्वाद्यभिचारस्य दुर्वारत्वात्। अन्यविधस्य विघ्नसजातीय
शरीरनिष्ठकृतिजन्यत्वरूपस्य तत्कर्तृकत्वस्य दुर्वचत्वात्। द्वितीये तु समाप्यव्य
हितपूर्वक्षणं तत्तद्व्यक्तित्वेन निवेशे वाप्यव्यवहितोत्तरत्वांशस्य वक्तव्यतयाऽननुग
मात्। कारणस्य कार्यतावच्छेदकालीनानुपगमात्। अन्यथा कारीमरणस्यापि

सविशिष्टमुक्तिं प्रतिहेतुत्वस्य सुवचतया काशीमरणान्मुक्तिरिति श्रुतेर्हेतुत्व
परतयोपपत्तौ प्रयोजकत्वोपवर्णनस्यासंगतत्वापत्तेः न च तमेवं विदित्वा इति श्रुत्या
तत्त्वज्ञानस्य मुक्तिसामान्यहेतुत्वप्रतिपादनेन तस्य साक्षात्कारणत्वाभावाभिदश्रुतेः सं
प्रयोजकत्वपरत्वमेव वाच्यं तावतापि तत्त्वज्ञानद्वारा हेतुत्वस्यादुष्टत्वात् अविघ्नध्वं
सद्वारा समाप्तौ मंगलस्येव ॥ न च स्वजन्यतत्त्वज्ञानविशिष्टमुक्तिं प्रति काशीमरण
स्य हेतुत्वे स्वं प्रती साधन्यथासिध्यानतन्मुक्तिं प्रति हेतुरिति वाच्यं । स्वजन्यविघ्नध्वं
सविशिष्टसमाप्तिं प्रति मंगलस्य हेतुत्वेपि तस्याः दुर्वारत्वात् । तस्मादसत्यासिद्धत

याचनमंगलंसमाप्तिहेतुः।एतेनकाशीमरणाविशिष्टमुक्तौकाशीमरणस्यंहेतु
त्वेइष्टापत्तिः।तत्वज्ञानमद्वारीकृत्यसनतहेतुरित्यसूचनायैवपंचम्याःप्रयोज
कपरत्वमितिनिरस्तं।तथापितद्वत्समाप्तिहेतुताबोधकप्रमाणस्यश्रुत्यभावे
नोक्तादिशामंगलेऽन्यथासिद्धेर्दुर्वारत्वादिति।नचनिर्विघ्नंसमाप्यतामितिकाम
नयातदाचारात्समाप्तेस्तत्फलत्वमितिवाच्यं।नागृहीतविशेषणान्यायेनविघ्न
ध्वंसेकामनायाःआवश्यकत्वात्तस्यैवतत्फलत्वात्।नहियद्बुद्धिरूपयाक्रियतेतत्
तद्धेतुः।चैत्यवंदनादेरपिस्वर्गफलकत्वापत्तेः।तज्ज्ञानकीभूतेज्ञानस्येवमतयान

तथेति चेदत्राहैपिसमाप्तिजनकतैवतानस्य स्वमत्वमादायविवादेसंभवात् रूपाकव

वृतिकाले तृप्तिकामनावद्भयनेष्टसाधनताज्ञानेन समाप्तिकामनया अप्युपप

६ तेरिति न किंचिदेतत्। अत एव नास्तिकसमाप्तिप्रतियोगित्वावृत्तं चरमवर्णवैजात्यं

६ सीकृत्य विजातीयचरमवर्णध्वंसस्वरूपसमाप्तिं प्रति मंगलं हेतुरिति निरस्तं। पुरुषवि

शेषजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्यानंतजातिकल्पने प्रमाणाभावात्। अन्यत्वकृप्ते साध

न्यथासिद्धिसत्वाच्च। तस्माद्विघ्नध्वंस एव मंगलस्य फलं। समाप्तिस्तु अन्यनैकृप्तसामा

ग्र्यसामग्रीत एवोपपद्यत इति प्राहुरिति कृतं पल्लवितेन॥ अयं मतं तु ष्टः अहम

स्मादपकृष्टत्वज्ञानविशेषपरत्वं नमस्कारपदवाच्यः स कुतो लभ्यत इत्यत आह॥
परमात्मानमिति। परमत्वं च नित्यज्ञानादिमत्त्वेन सर्वोत्कृष्टत्वं। तथा च समानसंवि
त्संवेद्यतया सर्वस्मिन्न् तदपेक्षयाऽपकृष्टत्वे ज्ञाते सर्वान्तःपातिनि स्वस्मिन्नप्यपकृष्टत्वज्ञा ष्ट
नान्नमस्कारनिर्वाह इति भावः। न त्वत्र परममहत्परिमाणवत्त्वं परमत्वं [illegible]
तादृशपरिमाणपरिमाणविशिष्टात्मत्वस्य स्वापेक्षयाऽपकृष्टेपि सत्त्वेन नमस्का
र्यतावच्छेदक[illegible]त्वाभावात्। केचित्तु यद्यपि नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यं
भाव इति नियमेन सुखस्वत्वसा[illegible]मबाधितकारणतावच्छेदकतया सिद्धस्यात्मत्वे स्य

श्वरेस्वीकारेस्मुखोत्पत्त्यापत्तेः। नादृशानियमाभावोपपत्तासंतानजनकत्वावृत्तेस्व
७ पेणैव कारणतायांन्यायाम्याव्याप्त्यादीश्वरे आत्मत्वजातिस्तत्वे प्रमाणाभावस्तथा
प्यात्मपदशक्यतावच्छेदकतया आत्मत्वजातिस्तत्साधारणी व्याप्तिः। कार्य
तावच्छेदकतया कारणतावच्छेदकतया च जातिसिद्धिवदसति बाधके शक्यता
वच्छेदकतयापि जातिसिद्धेरदुष्टत्वादसति बाधक इति विशेषणाच्च नाभा
वपदशक्यतावच्छेदकतयाऽभावत्वादिजातिसिद्धिः॥ जन्यभावत्वावच्छिन्नका

रणतानिरूपितर्यतावच्छेदकतया ध्वंसस्यादेरपि जातित्वापत्तातद्द्वेषण
स्यभवतोप्यावश्यकत्वादिसाधुः । तद्ध्येसं । तथासति विभुपदशक्यतावच्छे
दकतया विभुत्वमपि जातिः स्याद्ध्येतान चैत्रप्राप्तिः । एवंविधानंतजातिकल्प
नेप्रमाणाभावादितिकारणतावच्छेदकतयाकार्यतावच्छेदकतयाच जातिसिद्धि
रित्येवांगीकरणीयं । एवं च सुखसमवायिकारणतावच्छेदकात्मत्वजातेरीश्वरस्या
धारणेप्रमाणाभावेन एवा । वस्तुतस्तु । नहि शक्यतावच्छेदकतया जातिसिद्धिरितिभ्रमो

यजात्मा प्रतिरुद्धा ख्येतां । अपि तु सुखसामग्र्या यि कारणतावच्छेदकतया जीवात्मनि स
१ द्रूस्यात्मत्वस्य श्रौतात्मव्यवहारबलेन तत्संबंधमात्रेणी श्वरे कल्प्यते । नित्यस्येष्टादिभि
यमस्याप्रयोजकत्वात् । अदृष्टरूपसहकार्यंतराभावादेव कार्याभावस्योपपन्न
त्वात् । असंताजनकत्वावृत्तरूपेणैव कारणता कल्पनं च प्रमाणाभूस्य प्रयुक्तैः प्रकृते
च श्रौतात्मव्यवहारस्यैव प्रमाणत्वे नात्संताजनकसाधारणरूपेणापि कारणताक
ल्पने क्षति विरहात् । न च सुखसामग्र्या यि कारणतावच्छेदकैक्य सत्त्वमेवातिप्रस

तन्मतेत्वेपि आत्मत्वस्यैवावच्छेदकत्वे बाधकाभावादिति वाच्यं। कारणत्वान
तिप्रसक्तस्यैव कारणतावच्छेदकतया गगनादिषु कारणत्वसंबंधत्वकल्पने गौरवा
दन्यथासिद्धेनापि हेतुतापत्तेः। संभवति व्याप्यधर्मे कारणतावच्छेदके व्यापकधर्मे
णान्यथासिद्धौ अतिप्रसक्तेरेव बीजत्वात्तस्यास्तु द्रव्यत्वेपि तुल्यत्वात्। आत्मत्वेत
थात्वेपि श्रौतात्मव्यवहारबलादीश्वरेपि कारणत्वसंबंधस्य कल्पनीयतयाऽतिप्र
सक्तेरभावादियं चात्मपदशक्यतावच्छेदकत्वमपि तस्यैवेति सारः॥ नवीनास्तु न

ष्ट एव पूर्वदेशसंयोगे उत्तरदेशसंयोगोत्पत्त्या उत्तरदेशसंयोगे पूर्वदेशसंयोगः प्रति
१ बंधको वाच्यः। तत्र न तावत् पूर्वदेशत्वमुत्तरदेशाभिन्नत्वं उत्तरदेशाभिन्नजतुस्त्वपू
र्वदेशसंयुक्तस्यैवोत्तरदेशसंयोगात्। किं चात्मत्वं तद्वत्तया चात्म(देश)संयोग
त्वेन प्रतिबंधकतेत्यायातं। एवं च तत्प्रतिबंधकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेनात्मत्वजा
तिसिद्धिः विनिगमनाविरहेण तस्याः ईश्वरसाधारण्यमपि। न चैवमेकस्मिन्नीश्वरे
एव सा जातिरास्तां न त्वनेकेषु जीवात्मस्विति वाच्यं एकव्यक्तिकत्वेन तस्य जातित्वा

संभवात्। तादृशधर्मस्वीकारेपि च प्रत्येकं जीवमादाय विनिगमनाविरहात्तादवस्थ्या
दा न चात्मनिरूपितत्वविशिष्टसंयोगत्वेन प्रतिबंधकत्वे आत्मनिरूपितत्वसंयो
गत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण विजातीयसंयोगत्वेनैव तत्प्र
तिबंधकत्वस्यापत्तात्। तथा च तत्प्रतिबंधकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात्तु[illegible]नात्मत्वस
जातिसिद्धिरिति वाच्यं। संयोगसंबंधेनात्मत्वेनापि विनिगमनाविरहेण प्रतिबंध
कत्वस्य दुर्वारत्वात्। न चैतज्जातेरीश्वरे गगनादिष्वपि सत्त्वप्रसंग इति वाच्यं।

गगनादीनामीश्वरानतिरिक्तत्वेन तत्साधारण्येऽपि क्षतिविरहादिति पुनर्निर्व्यलीकः
10 पंथा इति प्राहुः ॥ प्रणम्येति क्त्वान्तपदस्य कियतः इत्यनेनान्वयः । नमस्कारस्य सिद्धेर्नमः प
देनैव संभवेऽपि प्रणामस्य कर्तव्यापेक्षया पूर्वभावेदर्शितो शिष्यान् एवं कुर्युरिति
शिष्यशिक्षार्थं क्त्वान्तेन निर्देशः । अत्र प्रशब्देन भक्ति[illegible]श्च द्योतितः शाठ्याद्योतते । युक्तिमु शौ
क्ताकिरिसनेन सूक्तीनां मुक्तासादृश्यप्रति[illegible]पादनेन निर्दोषत्वं मंजरीपदेन चरत्रीयत्वा
क्यावलीकोमलत्वं सूचितं । ननु प्रवृत्तिसामान्यं प्रति इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वात् । प्रयो

जनज्ञानं विना कथमेतद्ग्रंथे प्रवर्ततामित्यत आह। इहेत्यादि। मननोपायमात्मनस्तत्त्व
११ ज्ञानं निखिललोकविमोक्षमुख्योपायं आमननंतीति योजना। तथा च सकलकाम
नाविषयीभूतापवर्गजनकतत्त्वज्ञानप्रयोजनकतया एतद्ग्रंथेन प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति
भावः। मोक्षमुख्योपायत्वं च मुक्त्यभावप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वं। केचित्तु। का
शीमरणादितोपि श्रवणानधिकारिस्त्रीशूद्रादिलोकस्य मुक्तिसंभवेन तत्त्वज्ञाना
भावस्य तदभावेऽप्रयोजकत्वात् लोकपदे श्रवणाधिकारिपरतया व्याख्येयं। तथा च श्रव

णाधिकारिलोकमुक्त्यभावेन तत्त्वज्ञानाभावस्य प्रयोजकत्वालध्यानोक्तदोष इति व्याचक्ष
ते। तदसत्। श्रवणाधिकारिब्राह्मणादीनामपि काशीमरणादितो मुक्तिसंभवेन तथा विवक्षि
तेप्यनुपपत्तेर्गौरवत्वकत्वात्। तस्मात्तत्त्वज्ञाने मोक्षमुख्योपायत्वं सा[illegible]व्यवहितोत्तरक्षणोत्प
त्तिकमुक्त्यभावप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वमेव वक्तव्यं तत्र च नोक्तानुपपत्तिः। एवं चलो
कपदं यथाश्रुतमेव। अत एव काशीमरणजन्यमुक्तौ मननोपायकतत्त्वज्ञानजन्यत्वात् विमो
क्षेति। काशीमरणप्रयोज्यमोक्षेत्यर्थ इति निपुणतरमूहनीयं। अत्र च स्वसमानाधिकरणदुःख
प्रागभावासमानकालीनदुःखध्वंसत्वं। दुःखध्वंसस्येदानीमपि सत्त्वेनास्मदादीनामपि मुक्ति

स्याप्तिवारणाय कालीनांतं मुक्तात्मदुःखध्वंसस्यास्मदीयदुःखप्रागभावसमानकाली
नत्वाद्वामदेवशुककालीननामप्यमुक्तत्वप्रसंगात्स्वसमानाधिकरणत्वं प्रागभावविशे
षणं। न च दुःखासमानकालीनत्वेनैव सामंजस्यात्प्रागभावेति व्यर्थमिति वाच्यं। यथा
संनिवेशेन वैयर्थ्याभावात्। तत्प्राप्यनतिप्रयोजकत्वे स्वसमानाधिकरणदुःखा
समानकालीनदुःखध्वंसत्वमेव मुक्तित्वमिति सम्मतासांतलक्षणं। ननु स्वसमानाधिक
रणदुःखासमानकालीनदुःखध्वंसस्य मुक्तित्वे तत्स्य तत्त्वज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिः।

१२ स्वपदस्य[redacted]दुःखध्वंससामान्यपरत्वे पुरुषान्तरीयदुःखध्वंससमाना
धिकरणदुःखासमानकालीनदुःखध्वंसस्येदानीमप्रसिद्ध्यापत्तेः। स्वपदस्य तत्तद्दुः
खध्वंसपरत्वे च सामान्यतः मुक्तित्वस्यैक्याभावेन मुक्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्त्वज्ञानस्यै
वहेतुतया असंभवदुक्तिकतापत्तेरिति चेन्न। स्वसमानाधिकरणकालिकविशेषणता
तो भयसंबंधेन दुःखवान्यस्तद्भिन्नदुःखध्वंसस्यैव मुक्तित्वस्वरूपत्वात्। अन्ये च स्वत्वस्य
परिचायकतया नोक्तविकल्पावसर इति। अन्ये च स्वत्वादीनां क्षणिकत्ववारणाय विभुस

मवेतयोरप्यविशेषगुणनाशनाशावच्छिन्नंप्रतिस्वोत्तरोत्पन्नविशेषगुणत्वेनहेतुतयाततएवमुक्ता
त्मकदुःखसंध्वंससंभवेतत्तत्तत्सानसेहेतुतायांमानाभावइतियदिविभाव्यतेतदानिरुक्तो
भयसंबंधेनदुरितवद्भिन्नदुरितध्वंसत्वमेवमुक्तित्वमवसेयं। नचाग्रेदुरितानु[illegible]सादुरितव
द्भिन्नदुरितध्वंसत्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वात्कार्यजन्यतावच्छेदकत्वमितिवाच्यं। प्रमाणाभा
वस्यैवार्थसमाजग्रस्तधर्मस्यकार्यतानवच्छेदकत्वेबीजतयाप्रकृतेमुक्तितत्वसानका
र्यकारणभावबोधकवेदस्यैवबीजत्वेनार्थसमाजग्रस्तत्वेपिकार्यतावच्छेदकत्वेबाधका

भावात्। न च सुखदुःखाभावयोरन्यतरस्यैव पुरुषार्थत्वेन मुक्तेरपुरुषार्थत्वप्रसंग इति वाच्यं।
बलवद्द्वेषविषयाभावत्वेन पुरुषार्थत्वस्य दुःखाभाववद् बहुदुःखजनकदुरितध्वं
१२ सेपि संभवादिति। ननु तथापि काशीमरणान्मुक्तिरिति वाक्येन काशीमरणस्यापि साक्षा
न्मुक्तिहेतुत्वप्रतिपादनात् मुक्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्त्वज्ञानत्वेन हेतुत्वे व्यभिचार एवेति
चेन्न। तमेवं विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति श्रुत्या तत्त्वज्ञानस्य मुक्तिसा
मान्यपूर्वं भावेदशिति काशीमरणस्य तत्त्वज्ञानद्वारा मुक्तिप्रयोजकत्वमित्येव तदर्थः

त्वासमुक्तिकं चैतत्। अन्यथा तयोः परस्परजन्यमुक्तौ व्यभिचारेणोभयत्रापि अव्य
वहितोत्तरत्वनिवेशे गौरवात्। न च काशीमरणस्य तत्त्वज्ञानं प्रति हेतुत्वेपि श्रवणा
दिजन्यतत्त्वज्ञाने व्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशः ऽ विशिष्टरवेति वा
वाच्यं। गंगामरणादिजन्यतत्त्वज्ञाने व्यभिचारवारणाय श्रवणादि जन्यतावच्छे
दककोटौ अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशस्य भवतोप्यावश्यकत्वात्। श्रवणादिजन्य
तत्त्वज्ञाने व्यभिचाचारवारणाय परं काशीमरणजन्यतावच्छेदककोटौ अव्यवहितोत

रत्वानिवेशाइतितंनिवेशास्यैकधैवसंभवात्॥अथवन्मतेतुकाशीमरणजन्यमुक्तौव्यभिचा
१४ रभियातत्त्वज्ञानजन्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशः एवंतत्त्वज्ञानजन्यमु
क्तौव्यभिचारवारणाय काशीमरणजन्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनि
वेशः॥ स्तुभयत्राप्यव्यवहितोत्तरत्वनिवेशावश्यकत्वेनाप्तिगौरवादिति॥ ननुतथापि
उभाभ्यामेवपक्षाभ्यांयथाखेपक्षिणांगतिः॥ तथैवज्ञानकर्मभ्यांप्राप्यतेशाश्वतीगति
रितिअनेनकर्मणोपिमुक्तिहेतुत्वप्रतिपादनात् कथंतत्त्वज्ञानस्यैवमुक्तिहेतुत्वमिति

चेन्न तस्य तत्त्वज्ञानप्रतिबंधकाधर्मध्वंसद्वारा तत्त्वज्ञान एवोपक्षीणत्वात्। न
तु मुक्तिं प्रत्येव साक्षात् तस्य हेतुता। नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति श्रुत्या विरोधात्। तमे
तं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति
श्रुतिविरोधाच्च। किं च स्वाश्रमविहितं कर्मण एव हेतुत्वे गृहस्थस्यामुक्तत्वप्रसं
गः। कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः। श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि

हि मुच्यत इति गृहस्थस्यापि मुक्तिश्रवणात्। गृहस्थाश्रमविहितकर्मण एव मुक्तिहेतुत्वे च
यतेरमुक्तत्वप्रसंगात्। न हि मुक्तौ नैत्यात्मभक्त्योन्योन्याश्रयोरपि हेतुत्वमुपपादनीयमिति। अत
२५ एव काशीमरणस्य कर्मणां चासाक्षान्मुक्त्युपायत्वं निरासाय मोक्षस्य मुख्योपायत्वमभिधानमु
रव्यं मुक्तेः स्वेतरमोक्षासाधारणकारणकभिन्नभिन्न[illegible]स्य। अथ मुक्तित्वघटितं धर्मावच्छिन्न
कार्यतानिरूपितकारणत्वं यावच्चासाधारणकारणत्वं तेन प्रागभावादीनां तत्त्वद्भक्तित्वे न हेतुत्वे
पि न क्षतिरिति दिक्। ननु आत्मा शरीरादिभ्यो भिन्न इत्साकारकं तत्त्वज्ञानमिदानीमपि संभ

वतितत्कथंनमुक्तिहेतुरिसत आहामननोपायमितिमननमुपायोयत्रेत्यर्थः।तथाचश्रव
णमनननिदिध्यासनप्रयोज्यंतत्वज्ञानमेवहेतुः।तच्चेदानीनसंभवतीतिभावः।यद्यपि
श्रवणोपायमित्येववक्तुमुचितंतथापिमकारानुप्रासवशान्मननोपायमित्युक्तं।युक्तिभि
रनुचिंतनंमननंसाधकबाधकप्रमाणोपन्यासश्चयुक्तिः।श्रोतव्यःश्रुतिवाक्येभ्योमं
तव्यश्चोपपत्तिभिरितिस्मरणात्।श्रुतार्थस्यनैरंतर्येण[illegible]दीर्घकालमनुसंधानं
निदिध्यासनमितिबोध्यं।तदिदितत्वज्ञानमित्यर्थः।नीलपटीसुंदरः।सचमानीत्यादै

सर्वनाम्नो न नीलाद्युपस्थापकत्वं । किंतु मुख्यविशेष्यस्यैवेति । ततः अत्रापि पूर्वोपस्थित
तत्वज्ञानस्यैवोपस्थापना न तु मननमित्यर्थः । मननस्य मुख्यविशेष्यतया
पूर्वमनुपस्थितत्वेन तद्बोधासंभवात् । इत्यवधेयं । प्रमाणाधीनमिति । प्रमाणज्ञान
प्रयोज्यमित्यर्थः । श्रवणादिप्रयोज्यमात्मनि इतरभिन्नत्वज्ञानमेव हि तत्वज्ञानं तच्च ने
१९ तरपदार्थतत्वज्ञानं विना । तदपि न प्रमाणज्ञानं विना प्रमेयव्यवस्थितेः प्रमाणज्ञानाधीनत्वा
दिति प्रमाणनिरूपणमावश्यकमिति भावः । यद्वा तत्वज्ञानस्य मननद्वारा प्रमाणाधी

न ह्यस्तु च नायमनन्तोपायमिस्तु कैमिति ध्येयं। वस्तुतस्तु। बहु धूमवह्निमतोपस्थितविशे
षणस्यापितत्वदेन परामर्शदर्शनाद्धूमवह्नितोपस्थितमुख्यविशेष्यमात्रोपस्था
पस्थापकत्वे नियमस्य औत्सर्गिकता दातात्पर्यस्य नियामकता च [illegible] नोक्ताप
तिप्रसंगः एवं च तत्तन्मननं चेत्यर्थः साधकबाधकप्रमाणोपन्यासरूपयुक्तिभिरनुचिंतनरू
पमननं तस्य प्रमाणज्ञानं विना ऽसंभवादिति न भावः प्रमाणनिरूपणं तत्र लक्षणस्वरूपप्रा
माण्यादिप्रकारकं चेत्प्रमाणनिरूपणविषयी ०१ तत्प्रमाणमित्यर्थः नवेति प्रमाणनिरूपणीयंत्वस्य

प्रमायाः करणमिति। अत्र प्रमाणपदवाच्यत्वं लक्ष्यतावच्छेदकं प्रमाकरणत्वं च ल
क्षणं नातः प्रमाणत्वस्य प्रमाकरणत्वरूपत्वेन लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकयोरभेदा
पत्तिः। यथा च तयोरभेदेनेष्टापत्तिः तथा च विवेचनीयमुपरिष्टात्। ननु प्रमाकर
१७ णमिति विहाय प्रमायाः करणमित्युक्तौ किं बीजमिति चेन्न। लक्षणवाक्याद्यादृ
शार्थबोधः तस्यैव लक्षणत्वेन प्रमानिरूपितकरणत्वस्य लक्षणत्वलाभाय तत्
थोक्तेः। अन्यथा तत्पुरुषे पूर्वपदलक्षणया प्रमासंबंध्यभिन्नं करणमिति अर्थ

त्वाभेइतरभेनुदोनुमानेहेतौविशेषणवैय्यर्थ्यस्यदुर्वारत्वात्।गुरुत्वा
च्चालक्षणवाक्यतात्पर्यविषयीभूतार्थस्यैवलक्षणत्वोपगमेनप्रमानिरूप
ततकरणत्वएवतात्पर्येणतस्यैवलक्षणत्वोपपादनेतुप्रयासगौरवमिति।वस्तुत
स्तुप्रमाकरणमित्यत्रोद्देनान्वयत्वमनिरास करणापप्रमायाःकरणमित्युक्तिः।
असाधारणधर्मोहिलक्षणं।यथासास्नावतीशृंगवतीगौःसास्नावत्वमात्रंमहि
ष्यादावतिव्याप्तमितिसास्नाशृंगवत्त्वविशिष्टोधर्मोलक्षणं।तदितरावृत्तित्वेसति

सकलतद्वृत्तित्वे असाधारणत्वं।शृंगवत्त्वंगगनच्छरूप स्यादे गौर्लक्षण त्वा
रणायसस्ततः तद्वृत्तित्वसां काल्पानीयथायथं निवेशः।तदिदमुक्तं लक्षणेतान्येव
१८ पदानिग्राह्याणि यैः पदैः रतिव्याप्त्यव्याप्ति असंभवाख्या दोषा निराक्रियंते।
अलक्ष्ये लक्षणगमनमतिव्याप्तिः।यथा शृंगवती गौरिति।लक्ष्यस्यैकदेशे लक्ष
णस्यावर्तनमव्याप्तिः।यथा कपिला गौरिति।लक्ष्ये क्वाप्यवर्तनमसंभवः।यथा एक
शफा गौरिति।इदं चावच्छेदाकरणकुठाराद्यावीतव्याप्तिवारणाय समापदोपादानं।

दोषदुष्टचक्षुरिंद्रिये भ्रमात्मकज्ञानकरणत्वात् इत्यतिव्याप्तिवारणाय प्रदं । प्रमाप
माणमित्युक्तौ चक्षुरिंद्रियेऽव्याप्तिः । अतः प्रमाकरणमिति विशिष्टोपादानं । नु
तौ । ननु दोषदुष्टचक्षुरिंद्रियेणापि कदाचित् प्रमाजननात्तत्र प्रमाणव्य
वहारो अक्षत एव । न च दुष्टतादशायां तादृक्व्यवहारापत्तिरिति वाच्यं । न हीदं का दिंप
लघटितलक्षणं । येन तस्मिन्काले आपत्तिः स्यात् । किंतु तैद्रिये आपादनीयं । तत्रेदं
परामृश्यतादशायामिष्टापत्तिरिति चेन्नायं नघर्षणादिना संस्कृतचक्षुस्संतं भ्रममेवो

मा सा घतत्वं च तत्र प्रमायाः जनकेकेनापि प्रमाणव्यवहारस्यास्वीकारात्। अति
व्याप्यस्याप त्ता प्रपदस्यावश्यकत्वात्। दोषवशेनान्यदीयदं तस्यैव भानसंभवे
प्र नसर्वांशे भ्रमः तस्यापि संभवात्। यदि च सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रांतं प्रकारे तु विप
११ र्यय इति नियमात् सर्वांशे न भ्रमस्तथापि तदर्थमादायेवमोप्रेणव्यवहारात्
पीतः शंख इति भ्रमजनके पीतत्वांशे प्रमाणत्वं वारणाय तत्तत्प्रमाणत्वलाभाय प्र
पदस्यावश्यकत्वात्। अनुभवस्यापि स्मृतित्व प्रज्ञानकारणत्वादित्याते श्वा॰ प

पदर्मितानुविशिष्टबुद्धिंप्रतिविशेषणज्ञानस्यहेतुत्वात्प्रमात्वज्ञानंविनाक
थंप्रमाकरणत्वज्ञानमित्यतआह। प्रमाचेति। यद्वा ननुप्रमात्वंयथार्थज्ञानत्वं
तथाचस्मृतेरपिप्रमात्वेनतत्करणत्वेअनुभवेप्रपदोपादानेप्यतिव्याप्तितादव
स्थ्यमित्यतआह। तथाचानुभवघटितप्रमात्वस्यस्मृतावसत्वेनतत्करणेऽनुभवेना
तिव्याप्तिरितिभावः। अनुभवस्यैवप्रमास्वरूपत्वेभ्रमेतिव्याप्तिः। यथार्थस्यैवत
द्रूपत्वेनस्मृतावतिव्याप्तिरित्युभयोपादानं। ननुप्रमात्वस्यानुभवघटितत्वेप्रमाणाभा

वात् । न चैवं स्मृतिरूपप्रमाकरणतयानुभवस्य प्रमाणत्वापत्तिः । इष्टत्वात् । अनुमितिसु
२० पमितिशाब्दभिन्नप्रमितिकरणत्वेन प्रत्यक्षप्रमाणविभजनान्न विभागव्या
घातोपीसत आहार्यदाद्युरिति । मानमिति । मानमितिसाद्विपथार्थानुभवो मानमपेक्ष
त्वेष्वत इतियावत् । अभावे त्वप्रमानमितिप्रमितिरितियावत् । अनपेक्षतया इतर
प्रामाण्यानधीनप्रामाण्यके । यास्मृतेः प्रमात्वं हि अनुभवप्रमात्वाधीनमिति
स्मृतेरप्रमात्वमित्यर्थः । परसाधारणं सहकार्यंतरं आसाद्य मनो बहिर्गोचरं

प्रमांजनय॰ति॰तस्यैव प्रमाणांतरत्वमिति नियमेनानुभवसहकारेण मनसः स्मृ
तिरूपप्रमाजनकत्वाद्दनुभवस्य प्रमाणांतरत्वापत्तिः । अतः स्मृतिव्यावृत्तं
अनुभवत्वघटितं प्रमाणसमवरुपं वाच्यं । एवं प्रत्यक्षं निवेरपानुमितिमनि
मनिवेरपप्रत्यक्षोपमितिशाब्दभिन्नप्रमितिकरणत्वेनानुभवस्यानुमानेऽं
तर्भावापत्तिः विनिगमनाविरहादिति भावः । तद्वतीति । तद्विशेष्यकत्वेसतीस
र्थः । न चैवं वह्निगुंजापुंजयोरिमौ गुंजापुंजवह्नीति विपरीतभ्रमेव ह्यंशे वह्नि

तद्विशेष्यकत्वस्य गुंजांशे च वह्नित्वप्रकारकत्वस्य सत्त्वात् तन्नापि प्रमात्वा
२१ पत्तिरिति वाच्यं । तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वस्य विवक्षितत्वात् ।
तद्वन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रकारताशालित्वमिति तन्निष्कर्षः ।
तथा च तत्संबंधावच्छिन्नतद्वन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततत्संबंधावच्छिन्नतं
निष्ठप्रकारताशालिज्ञानत्वं तत्संबंधावच्छिन्नतत्प्रकारकप्रमात्वमिति फलितं ।
तत्संबंधावच्छिन्नतद्वत्त्वानिवेशात् तेन संबंधेन तद्विरहिण्यपि कालिकादिसंबंधे

नतद्वत्त्वस्य सत्वेऽपि न भ्रमेतिव्याप्तिः॥ एवं रजतत्ववत्संयोगादिसंबंधेन रज
तत्वप्रकारकज्ञानस्यापि स्वसमवायसंसर्गकरजतत्वप्रमात्वापत्तिरित्युभयत्र तत्सं
बंधावच्छिन्नत्वनिवेशः॥ लक्षणं ग्राहयति॥ अवतीहीति॥ तद्वति रजतत्ववति॥ तद
वगाहि रजतत्वावगाहि॥ अलक्ष्ये लक्षणासत्वप्रदर्शनव्याजेन तद्वतीत्यस्य व्या
वृत्तिमाह॥ शुक्ताविसादिना॥ नतद्वतीति॥ न रजतत्ववतीत्यर्थः॥ किंतु रजतत्वाभा

ववति रजतत्वावगाहित्वाद्भ्रम एवेति भावः। एतेन तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं भ्रम
२२ इति भ्रमलक्षणं सूचितं। ननु वृक्षः कपिसंयोगीति ज्ञानस्यापि मूलावच्छेदेन संयो
गाभाववति संयोगप्रकारकत्वात् भ्रमत्वापत्तिरिति चेन्न। प्रतियोगिव्यधिकरण
तदभाववत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। वृक्षे कपिसंयोगाभावस्य न प्रतियोगिव्यधिकरण
ण इति नानुपपत्तिः। न चैवं मूले वृक्षः कपिसंयोगीति ज्ञानस्य भ्रमत्वानुपपत्तिरिति वा

च्यंशत्वावच्छेदकत्वांशे भ्रमत्वांगीकारात् । न तु संयोगांशेपीति । न च तद्वति तत्प्रकार
कज्ञानत्वस्यैव प्रमात्वरूपत्वे संशयेतिव्याप्तिः । अतो निश्चयत्वघटितमेव तद्वाच्य
मित्याशयेनाशंकते । नन्वेवमिति । एवं निश्चयत्वाघटितस्यैव प्रमात्वरूपत्वे रजत
त्वांशे इति । एकधर्मिकविरुद्धनानाकोटिकज्ञानं संशय इति रजतत्वसंशये रज
तत्व तदभावकोटिके रजतत्ववति रजतत्वाभावप्रकारकत्वाद् रजतत्वाभावांशे प्र
मात्वेपि रजतत्ववति रजतत्वावगाहित्वात् तदंशे प्रमात्वमिष्टमेवेति [illegible] भावः ।

निश्चयत्वाघटत्वमेवप्रमात्वमिसत्रप्राचीनसंमतिमाहतद्वतीति।स्मृतिव्याव
र्तनायानुभवत्वघटितंपरमंगीकुर्वंति।नतुसंशयव्यावर्तनायनिश्चयत्वघटि
२३ तमपीतिभावः।[redacted] शंकतेशाखेति।कचिन्नविसेवपाठः।कपिसंयो
गरहितेवृक्षेकपिसंयोगवत्ताभावान्नप्रमामात्वसंभवः।इसतःकपिसंयोग
वतिवृक्षइतितत्रापिमूलावच्छेदेनकपिसंयोगस्तत्प्रमात्वेइष्टापत्तिः।ततःशाखा
वच्छेदेनैति।सावधारणंशाखावच्छेदेनैवनतुमूलावच्छेदेनापीतिभावः।वृक्षः

कपिसंयोगीतिप्रत्ययस्यप्रमात्वेऽविवादान्मूलेति।मूलावच्छेदेनेति।ततोगगनसं
योगस्यसत्वान्मूलेवृक्षःसंयोगीतिप्रत्ययस्यप्रमात्वंसर्वसंमतमेवेत्यतआ
ह।कपिसंयोगीति।अवच्छेदकप्रत्ययस्तुकपिसंयोगावच्छेदकप्रत्ययस्तुन
तथानप्रमा।तस्यमूलस्यतदनवच्छेदकत्वात्।कपिसंयोगावच्छेदकत्वात्। ४८
कपिसंयोगवतिवृक्षेकपिसंयोगप्रकारकत्वात्।कपिसंयोगांशेप्रमात्वमेव।अ
वच्छेदकत्ववतिअवच्छेदकत्वप्रकारकत्वाभावान्नतदंशेप्रमात्वमितिभावः।

ननुस्मृतिभिन्नज्ञानत्वमनुभवत्वमित्यत्र संस्कारजन्यज्ञानत्वमेव स्मृतित्वं वाच्यं।
तच्च प्रत्यभिज्ञा[illegible]यां नातिप्रसक्तमनुगतं दुर्वचं। संस्कारत्वेन तज्जन्यत्वं च स्मृतित्वस्य
६ जातित्वेमन्तरा संस्कारत्वेन तज्जनकतायां प्रमाणाभावेनासंभवितस्य जातित्वे सं
२४ स्कारजन्यत्वघटितत्वाद्गुरु[illegible]तरं लक्षणं स्यात्। यदि च स्मृतित्वं जातिस्तदवच्छि
न्नप्रतियोगिताकभेदस्यैव निवेशान्न गौरवमिति विभाव्यते तदा अनुभवत्वमेव जा
तिस्तद्विशिष्टत्वमेव लक्षणमास्तां कृतमेतत्कुसृष्टेसाद्रायेनाह॥ जातिविशेषो वेति।

नन्वत्र किं मानमित्यत आह । अनुभवामीति । अनुगतप्रतीतेरनुगतधर्मं [illegible] वि
नानुपपत्तेरतोनुगतधर्मोभ्युपेयः । तस्य चोपाधिरूपत्वे गौरवाज्जातित्वमेआयः
इति भावः । अभावइत्यनुगतप्रतीत्या अभावत्वरूपजातिसिध्यापत्तिरतोबाध
कंविनेति । तत्र जातिबाधकस्यैवसत्त्वात् । नित्यानेकसमवेतस्यैव जातित्वादिति भ
भावः । तथा चोक्तं । व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोथानवस्थितिः । रूपहानिरसंबंधो जा
तिबाधकसंग्रह इति । व्यक्तेरभेदस्तु स्वाश्रयव्यक्तेरैक्यं । यथा आकाशत्वादि ।

तुल्यत्वमव्यक्त्यू नानतिरिक्तव्यक्तिकत्वं। यथा घटत्वकलशत्वादि। परस्परात्यंताभावसमा
नाधिकरणयोरेकस्मिन्समावेशः संकरः। यथा भूतत्वमूर्तत्वादि। अनवस्था।
२५ यथा जातित्वादि। विशेषत्वस्य जातित्वस्वीकारे रूपहानिः। रूपस्य लक्षणस्य हानिः।
सामान्यभिन्नत्वे सति समवेतत्वे च सति सामान्यरहितत्वरूपविशे[illegible]षलक्षणस्यहा
निः। विशेषत्वरूपजातेरेवेतरव्याव[illegible]र्तकत्वात् स्वतएवव्यावृत्तत्वरूपविशेषस्वरूप
हानिरि[illegible]तिवार्थः। असंबंधः। असमवेतत्वं। यथा कंबुग्रीवादिमत्त्वादीति। के

चितु।स्मृतौ व्यभिचारवारणाय विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुभवत्वस्यैव विशेषता
वच्छेदकप्रकारकनिर्णयजन्यतावच्छेदकत्वमुपेयं। तथा च तज्जतावच्छेदककोटिप्रवि
ष्टत्वेनानुभवत्वजातिसिद्धिः। अत्र च स्वर्गाद्यनुमितिशाब्दबोधानंतरं स्वर्गादिक
मनुभवामीति प्रत्ययापत्तेः। साक्षात्कारस्वरूपमेवानुभवामीति प्रत्यक्षविषय इति न
तादृशप्रत्यक्षविषयतया प्रत्यक्षादिवृत्तिसाधारणजातिसिद्धिः। यद्यपि विशेष
णतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयजन्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धिरिति तदपि नानिसब्यावर्त

नायजन्यानुभवत्वमेवतत्कार्यतावच्छेदकमुपेक्ष्य । गं तस्यां तत्र जन्यत्वं [illegible] ध्वंसप्रतियोगित्वं प्रा
गभावप्रागभावप्रतियोगित्वं कालिकसंबंधेन घटत्वादिमत्त्वं वेति निर्वक्तुमशक्यत्वात्तथा
२६ जन्यप्रत्यक्षमात्रवृत्तिवैजात्यमेव कार्यतावच्छेदकं वाच्यं तथा चेतः सकलप्रत्यक्षादि
साधारणानुभवत्वजातिसिद्धिरित्यास्तामसदावेशो ना प्रभाकरणत्वघटकं कारणत्वं ल
क्षयति । आपारवदिति ॥ कपालेति । अत्राप्यसाधारणकारणत्वादिति भावः । असाधारणे
ति । असाधारणत्वं च कार्यत्वानवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वं ईश्वरज्ञानस्य
तु उपादानप्रत्यक्षविधया कार्यत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । ननु का

र्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताशून्यत्वं। तत्त्वात्तथासति कार्यमात्रं प्रति कालस्य
हेतुत्वेन कालोपाधिविधया चक्षुरादीनामपि कार्यमात्रं प्रति हेतुतया कार्यत्वाव
च्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावत्त्वात्तच्छून्यत्वाभावेनासाधारणकारणलक्षणस्य
चक्षुरादिष्वव्याप्त्या असंगत्यापत्तेरिति ध्येयं। ननु फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणमेव क
रणं। अत एवात्मनस्तान्न करणं। तस्याभिमतत्वेन फलायोगव्यवच्छेदाभावात् तदभिप्रा
येणाशंकते। नन्वेवमिति। एवं एवंविधलक्षणो व्यापारस्य सत्त्वादिति। जन्यत्वोनैवस
त्वावच्छिन्नं

साधारणकारणता चेत्सापि दृष्टां। तज्जन्यत्वे सतीति। तज्जन्यत्वस्य फलेपि सत्त्वात् तज्ज
२९ न्यजनकत्वस्य चेश्वरज्ञानादावपि सत्त्वात् तज्जन्यत्वे सतीत्युभयोपादानं। स्यादेवेति।
सहकारिविरहे फलायोगस्यासंभावितत्वात्सहकारिसमवधाने फलायोगव्यवच्छे
दस्यात्मन्यपि सत्त्वेन तन्मतेप्यगतेरिति भावः। नन्वेकस्यैव कर्तृत्वकरणत्वस्वीकारे
कर्ता करणमिति नानाविधव्यवहारोनुपपन्नः। व्यवहर्तव्यभेदस्यैव व्यवहारभेदनि
यामकत्वादित्यत आह। उपाधीनामिति। तथा चोपधेयसंकरेप्युपाधेरसंकर

इतिन्यायेनव्यवहर्तव्याभेदेपिव्यवहर्तव्यतावच्छेदकभेदादेव्यवहारभेदः। य
थाघटरूपव्यवहर्तव्याभेदेपि घटत्वद्रव्यत्वरूपव्यवहर्तव्यतावच्छेदकभेदाद्
घटोद्रव्यमित्यादिव्यवहारः। एवंपाचकापाठकादिव्यवहारोपीतिभावः। अत
एवेति। एकस्यैवकर्तृत्वकरणत्वस्वीकारादेवेत्यर्थः। अतएवात्मनः करणत्वस्वी
कारादेवात्तृतीयेति। तृतीयायाः करणत्वार्थकत्वादितिभावः। अंगी[illegible]रिस
स्वसौरैद्रावणंतद्धीजंतुसर्वत्रैवारंवडौपाधेरेवानुगतप्रतीतिविषयत्वेनस

रंवडोपाधेरुछेदएवे[redacted]ति। नचकर्त्रादिव्यावृत्तकरणत्वनिर्वचनानुपपत्त्यात
स्यास्वंडोपाधिरूपत्वमेवजायइतिवाच्यं। तस्यैवतत्साधारण्यप्रसक्तेः। व्यवहा
रभेदस्यव्यवहर्तव्यतावछेदकभेदादेवान्यत्राभ्युपपत्त्वादिति। नन्वेवमप्यात्मनः
२८ प्रमाणत्वापत्तिरितिचेन्न। अनुभवत्वव्याप्यजातिसवछिन्नप्रमावृत्तिकार्यतानिरूपित
५२ कारणताशालित्वेसतिव्यापारवत्त्वस्यैवप्रमाणत्वरूपत्वेनात्मनितदसंभवादिति। यत्तुत
मोभिन्नेद्रव्यचाक्षुषत्वस्यालोकजन्यतावछेदकत्वादालोकेतिव्याप्ति[redacted]रिति

जात्यवच्छिन्ने सत्त्वावच्छेदकतया पर्याप्तिनिवेश आवश्यकः॥ इ पंच जन्यज्ञानत्वाव
च्छिन्नं प्रति आत्मत्वेन हेतुतया ज्ञानत्वजातेरवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेपि कार्यतावच्छेद
कतापर्याप्त्यनधिकरणत्वात् तत्त्ववारणेऽनुभवत्वव्याप्यजातिर्नोपादेयम्भिति। तन्ना
तथापि नित्यवृत्तिधर्मस्यापि कार्यतावच्छेदकत्वोपगमे ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्येवात्मत्वेन
हेतुतया ते ज्ञानत्वजातावच्छेदकतापर्याप्तेरपि सत्त्वात् तद्वारणाय तदावश्यकत्वादिति।
चार्वाकमते प्रत्यक्षस्यैव प्रमाणत्वाद् ह्वानोऽचानुपलब्धेरपि प्रमाणत्वात् तन्निरासाय च

तुर्विधमिति। तत्रेति। चतुर्विधप्रमाणमध्ये इत्यर्थः। तत्र प्रथमोद्दिष्टं प्रत्यक्षं लक्षयति।
२९ साक्षात्काररूपेति। अनुमानादावतिव्याप्तिवारणाय साक्षात्कारेति। अत्र केचिद्
साक्षात्काररूपप्रमाजनकस्यापि चक्षुरादेः प्रमाणत्वात् प्रमापदमनर्थकं। किंतु
प्रमाकरणस्यैव प्रस्तुतत्वात् तदुपपादनमिति साधुः। तदस्तु कं। यत्र प्रमाजनकमेव स्वं
डचक्षुरुसंनं तत्र कस्यापि प्रमाणव्यवहाराभावादतिव्याप्त्यापत्तिः। एवं पीतः शंखइ

तत्र घीतत्वांशे प्रमाणत्ववारणाय प्रमापदस्यावश्यकत्वादिति स्फुटत्वात्प्रार्थ्यौत्। साक्षात्
कार प्रमेत्युक्ते साक्षात्कारस्य प्रमेति भ्रमः स्यात्। साक्षात्कारि प्रमेत्युक्तावपि तथैवे
त्यतो रूपेति। इयं साक्षात्करोमीति प्रतीतिः इंद्रियेति। तथा च न साक्षात्कारत्वरूपजातिसिद्धि
रिति भावः॥ ज्ञानमात्रेति। तथा च मनोरूपेंद्रियजन्यत्वस्यानुमित्यादावपि सत्त्वेन तत्रापि साक्षा
त्करोमीति प्रतीत्यापत्तिः इति भावः। ननु इंद्रियत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वमेव विषयः। मन
सस्तु मानसज्ञानं प्रत्येवेंद्रियत्वेन हेतुत्वात् अनुमित्यादिकं प्रति तु मनस्त्वेनेत्यरुचेराह। इंद्रियाप्रती

तावत्पीति। इंद्रियत्वाप्रतीतावित्यर्थः। तथा चेंद्रियत्वज्ञानं विना तद्घटिततद्धर्मज्ञानाभावान्न
तादृशधर्मस्यापि विषयत्वसंभवः। वस्तुतस्तु साक्षात्कारत्वरू जात्यभावे इंद्रियत्वेन कार्यकारणभा
३० वस्यासंभवितया इंद्रियत्वेनेंद्रियजन्यज्ञानत्वस्य साक्षात्काररूपैसंभवेन नेत्थमवतरणी ३त्वा
यं। परंतु। नन्विंद्रियनिरूपितविषयतासंबंधावच्छिन्नजन्यताशालिज्ञानत्वमेवानुमिसा
दिआवृत्तं तद्विषयइत्यत आह। इंद्रियेति। इंद्रियाज्ञानेपीत्यर्थः। तथा प्रतीतेः। साक्षात्करोमीति
प्रतीतेः। एतेन ज्ञानाकरणकज्ञाने प्रत्यक्षभ्रमेंपि निरस्तं तादृशज्ञानेपि तत्प्रतीतेर्जायमानत्वा
स

दिति।अवश्यमभ्युपेयञ्चाक्षुषत्वादिजातिरेवकुतोनास्यविषयइत्यतआह।नापीति।अनुनैगत
त्वादिति।अनुगतप्रतीतेश्चानुगतधर्मंविनानुपपत्तेरितिभावः।ननूपनीतभानानंतरंसाक्षा
त्करोमीत्यप्रतीतेर्लौकिकविषयितायाःतद्व्यंजकत्वेनावश्यकत्वात्लौकिकविषयिताशालिज्ञान
त्वमेवसाक्षात्करोमीतिप्रतीतिविषयः।एवमनुगतप्रतीत्यैवजातिसिद्धौविभुर्विभुरित्यनुगतप्र
तीत्याविभुत्वरूपजातिसिद्धिःस्यात्।किंतुकारणतावच्छेदकतयाकार्यतावच्छेदकतयातत्सिद्धिः।
नचात्रतत्संभवति।नचेंद्रियत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकतयातत्सिद्धिरितिवा

च्यं। इंद्रियत्वस्यैक्याभावात्। इंद्रियनिष्ठैकत्वेषु वैजात्यस्वीकृत्य विजातीयैकत्वरूपस्य संभवे
पि कार्यमात्रवृत्तिधर्मस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वेन साक्षात्कारत्वस्य नित्यानित्यवृत्तितया
३२ जन्यतावच्छेदकत्वासंभवात्। जन्यत्वनिवेशे च जन्यत्वस्य ध्वंसप्रतियोगित्वप्रागभावप्रति
योगित्वादिविकल्पग्रासेन निर्वक्तुमशक्यतया जन्यसाक्षात्कारमात्रवृत्तिवैजात्यस्वीकृत्यै
व जन्यतावच्छेदकत्वावश्यकतया कृतस्तत्कोटिप्रविष्टतया साक्षात्कारत्वरूपजातिसिद्धिः॥८
वं चाक्षुषस्पार्शनादौ विशिष्य चक्षुरादीनां हेतुत्वावश्यकतया तादृशसामान्यकार्यकारण

भावेमानाभावश्चइत्यत आह। यद्वेत्यादि। जन्यधीत्यादि। जन्याया धीस्तदन्यमात्रवृ
त्तिर्या जातिस्तद्भिन्नज्ञानत्वं साक्षात्कारत्वमित्यर्थः। लक्ष्ये लक्षणं संगमयति। भवति हीति।
अनुमित्यादीत्यादिपदादुपमितित्वशाब्दत्वादिपरिग्रहः। तत्र जन्यज्ञानं व्याप्तिज्ञानं व्या
४त प्तिदेशवाक्यार्थज्ञानं पदज्ञानादि जन्यमनुमित्यादि तन्मात्रवृत्त्यनुमितित्वादि तद्भिन्नज्ञान
नत्वं साक्षात्कारत्वमित्यर्थः। अत्र ज्ञानत्वं साक्षात्कारत्वमित्युक्तौ अनुमित्यादावतिव्याप्तिरतः शू
न्यान्तं। जातिशून्यज्ञानत्वं साक्षात्कारत्वमित्युक्तावसंभवः। नेशीत्वादिजातेरेव तत्र सँदिग्ध ला

तोजन्यधीजन्यमात्रवृत्तीतिजातिविशेषणं।ज्ञानत्वस्य च जन्यधीजन्यत्वं नेईश्वरसाक्षात्कारे
निर्विकल्पके च वृत्तित्वान्न तन्मात्रवृत्तित्वमिति नासंभवः।जन्यधीजन्यवृत्तीत्युक्तावपि तथा ज्ञा
३२ नत्वादेर्जन्यधीजन्यसविकल्पकवृत्तित्वादतो मात्रेति।जन्यधीजन्यभिन्नावृत्तित्वे सति जन्य
धीजन्यवृत्तित्वं च तन्मात्रवृत्तित्वं।चाक्षुषत्वादिजातेरपि धीजन्यमात्रवृत्तित्वादव्याप्तिरतः
प्रथमजन्यपदोपादानं।तस्य च जन्यज्ञानजन्यनिर्विकल्पकवृत्तित्वान्न तन्मात्रवृत्तित्वं।जन्यज
न्यमात्रवृत्तीत्युक्तावपि निर्विकल्पकस्य जन्यशरीरादिजन्यत्वेन चाक्षुषत्वादेर्जन्यजन्यमात्र
वृत्तित्वादव्याप्तेरतो धीपदोपादानं।जन्यमात्रवृत्तिरित्युक्तावपि तथेत्यतो जन्यधीति।धीमात्र

जन्यधीजन्यमात्रवृत्तीति कुतो व्याप्तिरित्यत आह मोक्षेति। तथा च मुक्तित्वावच्छिन्नका-
र्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकतया सिद्धस्य तत्त्वज्ञानवृत्तित्वे आत्मस्पनिदिध्या-
सनादिजन्यमात्रवृत्तित्वात् तच्छून्यत्वाभावे नातिव्याप्तिरित्यतिभावः। मानसेति। तथा च
मुक्तित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वे जात्यस्य मानसवृत्तित्वे तया मानसाव्-
सनुमितित्वादिकमेव तच्छून्यत्वस्य सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः। इदमुपलक्षणं। आराध्यत्व
प्रकारकज्ञानरूपभक्तिवृत्तिभक्तित्वफलतावरूपं भावविशेषरूपश्रद्धानिष्ठश्रद्धात्वरूप

जात्सोऽजन्यधीजन्यमात्रवृत्तित्वामानसावृत्तीति जातिविशेषणमावश्यकमिति बो
ध्यं। ननु मानसत्वं मनोजन्यत्वं। तथा चानुमितित्वादेरपि मानसावृत्तित्वाभावादनुमित्सा
१४ दावतिव्याप्तिः। न चैतादृशजात्यप्रसिद्धिः। देवदत्तप्रभवतावच्छेदकशाडुवृत्तिजातेरेव
तादृशत्वादित्यत आह। मानसत्वं चेति। ननु मानसत्वस्य जातित्वे प्रमाणाभाव इत्यत आह।
आस्तां विस्तर इति। आत्ममानसत्वावच्छिन्नं प्रति विजातीयमनःसंयोगत्वेन हेतुतया त
ज्जन्यतावच्छेदकतया मानसत्वजातिसिद्धिरिति भावः। वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानं वि

वृत्तिरित्युक्तौ ज्ञानत्वादिकमादायासंभव इति समुदितमुपात्तं। जन्यधीजन्य[illegible]मात्र
वृत्तिधर्मशून्यत्वमित्युक्तौ सविकल्पकत्वस्य तन्मात्रवृत्तित्वेनाव्याप्तेरतो जातिपदं। सवि
कल्पकत्वं तु न जातिः चाक्षुषत्वादिनासांकर्यात् समवायसंबंधावच्छिन्नजातिशून्यत्वं
चात्र बोध्यं। अन्यथा कालिकसंबंधेनानुमितित्वादेरपि प्रत्यक्षादौ सत्त्वेनासंभवाप
त्तेः। एतदर्थमेव जातिपदं। घटादावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानत्वमिति। न नूपादानप्रत्यक्ष
स्य कार्यमात्रहेतुतया कपालविषयकोपादानप्रत्यक्षरूपजन्यज्ञानजन्यमात्रवृत्तिघ

टत्वादिजातिसत्त्वात्तत्रनातिव्याप्तिरिति चेन्नासर्गादौ कुलालीभूयेश्वरेण घटोत्पादनादी
श्वरकपालप्रसक्तस्य चाजन्यतया घटत्वादेर्जन्यधीजन्यमात्रवृत्तित्वाभावात् घटादाव
३३ तिव्याप्तिसंभवात्सामान्यादावतिव्याप्तिसंभवाच्चेति दिक्। निदिध्यासनेत्युपलक्षणं।
काशीमरणस्थले तारकोपदेशजन्यज्ञानेसपि द्रष्टव्यं। निदिध्यासनेत्यादिना जन्य
धीजन्यमात्रवृत्तित्वं सूचितं। ननु तत्त्वसाक्षात्कारत्वं श्रवणादिप्रयोज्यात्मविषयकशरीरा
दिभिन्नत्वप्रकारकसाक्षात्कारत्वं तत्तु विशिष्टस्यानतिरेकात्साक्षात्कारत्वमेव तच्चन

ल्व

र्विकल्पकं तदेव साक्षात्कारः। अयं घट इति। वैशिष्ट्यविषयके सर्वत्र इति शेषः। घटत्वाद्य
व्छीकेति। तन्मते तु अनुगतधर्मो घटत्वादिरतद्व्यावृत्तिरूप एव व्यावृत्तिश्चान्योन्याभावः। अ
न्योन्याभावश्च तन्मते तुच्छः। अलीक इति यावत्। तथा चाभावरूपघटत्वस्यालीकस्य वि
शिष्टज्ञाने भानात् स्वदसतोश्च संबंधाभावाद्विशिष्टोऽप्यलीक एव। अस्य द्विषयक
ज्ञानं च भ्रम इति सविकल्पकं सो भ्रमः। निर्विकल्पके च घटत्वादेरभानात् भासमानस्य च
पारमार्थिकत्वेन तन्नैव साक्षात्कारत्वं प्र[illegible]स्य यः प्रमा। अर्थजस्यैव प्रत्यक्षत्वादिति भावः।

बाधकं विनेति। विषयविसंवाद एव प्रमात्वे बाधकः। यथा शुक्तौ रजतत्वस्य प्रकृते च घ
टत्वस्यापि अविसंवाद एवेति भावः। ननु विसंवादस्य बाधकत्वं न ब्रूमः। अपि तु अ
लीकविषयकत्वस्य सम्भिप्रेसाहा। न चेति। अ॰लीकत्वासिद्धेरिति। अभावस्यापि घ
३५ टादिपदार्थवदनुभूयमानतयाऽलीकत्वमसिद्धमिति कृतोऽत[redacted] द्व्यावृत्तिरूपघट
त्वस्यालीकत्व[redacted] विषय एवमघटव्यावृत्तिरि[redacted] सत्रघटभिन्नयत्किंचित्सति योगिकभे
दस्य घटेपि सत्वात्। घटभिन्नं यावत्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूट एव घटत्वं वाच्यं तथा च

यावत्सत्त्वंति[illegible]योगिज्ञानाभावात घटत्वबुद्धेरुच्छेदएवस्यात्। यदि चाभावत्वेनाभा
वज्ञानएवप्रतियोगिज्ञानापेक्षा। अत्र चस्वरूपतएवघटत्वभानानानुपपत्तिरितिवि
भाव्यतेतथापिघटत्ववानितिबुद्धेरुच्छेदापत्तिः। तत्र च घटत्वत्वेनघटत्वभानात्तस्य चभाव
न्मतेयावत्प्रतियोगिज्ञानंविनाऽसंभवादिति। किं चात[illegible]द्व्यावृत्तिभिन्नस्यैवघटत्वादेरू
पत्वंभान्नाभावरूपत्वमितिकुतोलीकालत्वसंभावनेतिभावः। अद्वादिभिरीश्वरानंगीका
रे[illegible]णातज्ञानस्यस्फुतरामसत्वेनसाक्षात्कारस्यएकविध्यत्वमेवांगीक्रियते। इसतसंन्म

तं निराकर्तुमाह। सचेति। कार्यमात्रं प्रत्युपादानप्रत्यक्षस्य हे[illegible]तु तथा परमाण्वादिरू
पोपादानप्रत्यक्षं विना द्व्यणुकादिरूपकार्यस्यानुत्पत्त्या ईश्वरोंगीकर्तव्यः। तथा चत
स्यानसत्वेन द्वैविध्यमेव तस्येति भावः। द्वैविध्यमेव विवृणोति। नित्य इत्यादिना। नित्य
३६ त्वं चात्र प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वं। सत्यंतनिवेशान्न ध्वंसे तिव्या
प्तिः। प्रागभावेतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलनिवेशः। अनित्यत्वं चात्र प्रागभावप्र
तियोगित्वं ध्वंसप्रतियोगित्वं वा। अत्र इति। भगवत्संबंध्यत्र इत्यर्थः। अस्मदादि

साक्षात्कार इति यावत्। चैते। सविकल्पकनिर्विकल्पकयोर्मध्ये। वैशिष्ट्यानवगाहि
ति वैशिष्ट्यविषयताशून्यज्ञानत्वमित्यर्थः॥ निर्विकल्पके विशेषेण ज्ञानसंपत्ते
र्थं घटत्वविषयकत्वाभावरूपकं। व्यक्तिभानमंतरा जातिभानासंभवात् घटविषयकत्वमपि तस्यांगीक्रिय
ते। वैशिष्ट्यविषयकत्वे तु न किंचित्साधकमिति वैशिष्ट्यानवगाहित्वमभ्युपगतमेव। सविकल्पके
च वैशिष्ट्यविषयकत्वं न तज्जातिव्याप्तिरिति भावः। नृसिंहाकारकज्ञानस्वीकारे तु नितंरूपितवै
शिष्ट्यविषयताशून्यज्ञानत्वं तन्निर्विकल्पकत्वं बोध्यं। ननु चक्षुःसंयोग चक्षुःसंयुक्त

समवायरूपकारणसत्त्वात् घटघटत्वयोर्भानवत् चक्षुःसंबद्धं [विशेषणतार] रूपकारणबलात्तत्सं
बद्धस्याभानेपि बाधकाभावः प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावकल्पने गौरवं। तथा चेदं
२९ लक्षणमसंभवग्रस्तमित्यत आह। निराकारं वेति। निष्प्रकारकं चेत्यर्थः। क्वचित्तथै
१ व पाठः। वस्तुतस्तु वैशिष्ट्यानवगाही सत्र संसर्गमर्यादया वैशिष्ट्यानवगाहीत्यर्थः।
सांसर्गिकविषयताशून्यत्वं तत्त्वमि[illegible] इति निष्कर्षः। ननु प्रकारतासामान्यशू
न्यत्वं विशेष्यतासामान्यशून्यत्वमपि लक्षणं कर्तुं शक्यत [illegible] रवेति तत्कथं नोक्तमित्यत

तदृष्टापसारतयैवाह। निराकारं चेति निष्प्रकारकं निर्विशेष्यकं चेत्यर्थः। वाकारश्चा
त्र व्यवस्थितविकल्पे द्रष्टव्य इति पुनर्निर्व्यलीकः पंथाः। नन्वयं घट इति ज्ञानो
त्तरं घटत्वेनेमं जानामीत्यनुव्यवसायः। तत्र वैशिष्ट्यस्य तृतीयार्थत्वे घटत्वविशिष्ट
विषयकज्ञानवानिति धीः प्रकारस्य तृतीयार्थत्वे च घटत्वप्रकारकज्ञानवान
हमिति तथाकारः। तथा च तादृशानुव्यवसायबलात् सविकल्पकस्य प्रत्यक्षसि

द्वैतेपि निर्विकल्पकस्यानुव्यवसायागम्यत्वाभावात्तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं। नाप्यनु
मानमप्रयोजकत्वादिति मीमांसकमतं हृदि स्थीकृत्य साशंकते। तच्चेति। निर्विकल्पकं
चेत्यर्थः। प्रत्यक्षसिद्धं। अनुव्यवसायात्मकप्रत्यक्षागम्यं। अभ्युपगमादिति। नैयायि
३८ कैरिति शेषः। अनुमेयं। अनुमागम्यं। त[illegible]पं घट इत्याकारकः जन्यघटत्वविशिष्टस्या
त्याकारः जन्यघटत्वज्ञानपूर्वकः। जन्यघटत्वविशिष्टज्ञानत्वात् यद्यद्विशिष्टज्ञानं भ
वति तद्विशेषणज्ञानपूर्वकं भवतीति सामान्यमुखीव्याप्तिः दंडी पुरुष इति प्रत्यक्षं द

ष्टांतः। नन्वत्र कार्यकारणभावादिरूपानुकूलतर्काभावादप्रयोजकत्वमित्यत आह।
तथा हीति। जन्यमिति। जन्यत्वविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति जन्यत्वविशेषणज्ञानत्वेन हेतु
त्वमिति कार्यकारणभाव एवानुकूलतर्क इति भावः। घटत्वज्ञानादौ विशिष्टज्ञान
कारणतापत्तेर्वारणाय तत्तदन्तर्भावः। नित्यव्यावर्तनाय कार्यतावच्छेदके [illegible] जन्यत्वनिवेशः। नित्य
स्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यंभाव इति नियमात्कारणतावच्छेदकेऽपि जन्यत्वनिवेशः।
वस्तुतस्तु स्वसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या तस्य हेतुत्वबोधनाय कारणतावच्छेदके जन्यत्व

निवेशनमितिबोध्यं।निर्विवादमिति।यथा च न विवादस्तथोपरिष्टाद्वक्ष्यते।तथा च का
र्यकारणभावानुकूलतर्कसत्वान्नाप्रयोजकत्वमनुमानस्येति भावः।पक्षे हेतुं संगमयति।
३९ भवति चेति।धारावाहिकस्थले द्वितीयादिविशिष्टज्ञानस्य पूर्वपूर्वविशिष्टज्ञानज
न्यत्वसंभवान्न विकल्पकत्वसिद्धिरित्यत आह।प्राथमिकमिति।तत्रापि।घटत्वविशिष्ट
ज्ञानेपि।न तु घटत्वप्रकारकं ज्ञानमेवांगीक्रियतामित्याशंक्य निराचष्टे।न चेति।तदानीं।
प्राथमिकघटत्वविशिष्टज्ञात्पूर्वं।अज्ञानादिति।तथा च विशेषणज्ञानं विना तस्य न स

प्रकारकत्वमितिभावः। अत इति। विशेषणज्ञानाभावेन तस्य प्रकारकत्वाभावादि
तिभावः। तदिति। घटत्वविषयकज्ञानमित्यर्थः। ननु वैशिष्ट्यानवगाहिघटत्वविषयक
ज्ञानस्य सिद्धत्वेपि न निर्विकल्पकसिद्धिरित्यत आह। तदेवेति। अनन्यथासिद्धनियत
पूर्ववर्त्तिन एव कारणत्वात् जन्मान्तरीयघटत्वविशिष्टज्ञानस्य पूर्ववर्त्तित्वादेव कारण
त्वमित्याशंकते। न चेति। अव्यवहितेति। न हि पूर्ववर्त्तित्वमात्रं कारणत्वघटकमपि तु अव्य
वहितपूर्ववृत्तित्वं तच्च न तत्रेति भावः। कार्यमात्रं प्रतीश्वरज्ञानत्वेन हेतुत्वादीश्वरज्ञान

नस्यैव हेतुत्वमित्याशंकतो नचेति। तज्जनकं घटत्वविशिष्टस्याक्षाकारजनकं [illegible] सामाना
धिकरण्येति। एकस्य दंडज्ञाने पुरुषांतरस्य दंडविशिष्टज्ञानवारणाय समवायसंबंधेन
४० तद्विशिष्टबुद्धिं प्रतिसमवायसंबंधेन तद्विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वमिति सामानाधिकरण्य
प्रत्यासत्त्या तस्य हेतुत्वे [illegible] भगवत् ज्ञानस्य न हेतुत्वमिति भावः। व्यधिकरणत्वात्। अस्म
दीयघटत्वविशिष्टज्ञानव्यधिकरणत्वात्। तत्प्रकारणमिति। घटत्वविशिष्टज्ञानानुभवाकार वैर
णमित्यर्थः। तदेव स्मरणात्मकं विशिष्टज्ञानमेव। पूर्वानुभवस्य समवायसंबंधेन स्मरण।

स्त्वेमसत्त्वात् । विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानकार्यतानवच्छेदकत्वेन विशिष्टानुभव
त्वमेव कार्यतावच्छेदकं शाव्यमित्याह । विशिष्टानुभवेहीत्यादिना । न तु स्मरणेपीति ।
न तु विशिष्टस्मरणेपि । तेन विना । विशेषणज्ञानेन विना । तदुपपत्तेरिति । विशिष्टस्म
रणोपपत्तेरित्यर्थः । कदाचिदपि दंडज्ञानासत्त्वे संस्काराभावे नैव दंडविशिष्टास्मरणा
त् । तत्र विशेषणज्ञानस्य निरर्थकत्वात् । पूर्वानुभवस्य नष्टत्वात् । विशेषणज्ञानस्य स्म
रणजनकत्वासंभवाच्चेति भावः । ननु पूर्वानुभवस्य नष्टत्वात् स्मरणजनकत्वा

संभवेऽपि विशिष्टस्मरणमेव स्मरणात्पूर्वं कल्पनीयमित्यत आह। अद्ययेति। अ
न्यथा विशिष्टस्मरणं प्रत्यपि विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वे। पूर्वमनुभवस्यापास्तत्वात् तद
४१ नन्तरमपि स्मरणमेव वाच्यं। एवं तत्रापि स्मरणान्तरमेवेत्यनवस्थेत्यर्थः। नन्वनुभवत्व
जातौ मानाभावेन स्मृत्यन्यज्ञानत्वरूपस्य तस्य निवेशे गौरवाद्विशिष्टज्ञानमात्रे वि
शेषणज्ञानस्य हेतुत्वेन विशिष्टस्मरणं प्रत्यपि विशेषणज्ञानं हेतुः। न चानवस्था। तस्य
वं निर्विकल्पकात्मकस्मृतेरेवोपगमात्। न चैवमपि घटत्वविशिष्टानुभवपूर्वं घटत्व

विशिष्टस्मरणस्य तत्पूर्वं घटत्वनिर्विकल्पकस्मरणस्य कल्पनेन न दोष इति वाच्यं।
तत्पूर्वं ज्ञानद्वयकल्पने गौरवात् तदपेक्ष्य घटत्वनिर्विकल्पकानुभवस्यैव स्वीकर्तु
मुचितत्वादित्यत आह। अस्तु वेति। तथा सति मयापि घटत्वविशिष्टानुभवपूर्वं घ
टत्वनिर्विकल्पकस्मरणमेव कल्प्यत इति न ज्ञानद्वयकल्पने गौरवमिति भावः। न च
निर्विकल्पकात्मकस्मृतिस्वीकारे निर्विकल्पकात्मकं ज्ञानं न सिद्धमेवेति कं विवाद
इति वाच्यं। तथापि निर्विकल्पकानुभवस्यासिद्धत्वादिति। न नु निर्विकल्पकात्म

कस्मरणमेवानुपपन्नं। तद्विशेष्यकतत्प्रकारकस्मृतिं प्रति तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसं
स्कारत्वेन हेतुत्वादुत्पद्यमानं ज्ञानं सप्रकारकमेव स्यात् न तु निष्प्रकारकमिति चेन्न।।
४२ तद्विषयकस्मृतिं प्रति तद्विषयकसंस्कारत्वेनापि सामान्यकार्यकारणभावकल्प
नात्। विशेषणज्ञानं विना जायमानं निर्विकल्पकमेव जायत इति दिक्। ननु सर्वत्र
विशिष्टानुभवपूर्वं विशिष्टस्मरणस्य निर्विकात्मकस्मरणस्य वा हेतुत्वकल्प
नेन तत्स्मरणोऽनुभवंकाकरणं तदनुभवे च स्मरणांतरमिसनवस्था। किं च पू

वोनुभूयैतत्पदार्थस्याद्यानुभवे स्मरणमेव कारणं वाच्यं। तच्च न संभवति। तज्ज
नकानुभवाभावात्। जन्मांतरीयानुभवादेव तत्स्मरणोपगमे च जन्मांतरा
नुभूतानां पदार्थानामपि स्मृतिप्रसंगादिति चेन्न। आद्यानुभवजनकस्मरण
स्य जन्मांतरीयानुभवादेवानायत्याऽदृष्टविशेषोद्बोधकसहकृतादुत्पत्तेः। न च
पटादिस्मृतिप्रसंगः। तत्र फलोन्मुखतेरभावेनादृष्टस्योद्बोधकस्याकल्पनात्। अनवस्था
याश्च प्रामाणिकत्वेनादुष्टत्वादिति न किंचिदेतत्। अतः संभवात् स्मरणासंभवादानन्वदृष्ट

विशेषरूपोद्बोधकवशाज्जन्मांतरानुभूतं चैत्रत्वमपि स्मर्यतामित्यत आह। न हीति। पूर्वमिति।
जन्मांतर इत्यर्थः। अनुभूतमिति। चैत्रत्वादिजातेस्तच्छरीरमात्रवृत्तित्वेन चैत्रत्वाश्रयस्य च
४३ जन्मांतरेऽभावेन तद्वृत्तिचैत्रत्वादेर्ग्राहकाभावादनुभवासंभवेन न स्मृतिप्रसंगः। तत्स्म
रणस्य तदनुभवपूर्वकत्वनियमादिति भावः। नन्वप्रयोजकोयं नियमो नादरणीय इत्यत
आह। न चेति। तस्यानुभवस्य तद्धेतुत्वात्। स्मरणहेतुत्वात्। तथा च स्मृतित्वावच्छिन्नं प्रत्यनुभ
स्य हेतुतया न तादृशनियमस्याप्रयोजकत्वमिति भावः। न चेदृशकार्यकारणभावे मानाभा
व इति वाच्यं। तथा सति कदाचिदप्यननु[redacted]भूतस्यानुभूतस्य वा न दर्शो ३

पेक्षात्मकज्ञानविषयस्य स्मरणापत्तेः। उपेक्षात्मज्ञानत्वेन हेतुताया आवश्यकत्वात्। न
च संस्काराभावान्नेयमापत्तिरिति वाच्यं। संस्काररूपव्यापारद्वारा तस्यापि हेतुत्वात्। व्यापा
रेण व्यापारिणो[illegible]न्यथासिद्ध्यभावेन संस्कारेणानुभवान्यथासिद्धेरसंभवात्। उपजी
व्यविरोधाच्च। तथा हि आशुविनाशिनः कालान्तरभाविफलं प्रति कारणत्वं व्यापारं विना
नुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानाच्चिरध्वस्तानुभवस्य कालान्तरभाविस्मृतिहेतुत्वोपपत्त्यर्थं
व्यापारे कल्पनीये संस्कार एव व्यापारः कल्प्यत इत्यनुभवस्य कारणत्वमुपजीव्यैव संस्का
रसिद्धिरिति। ननु तर्हि [illegible] क्लृप्तत्वादनुभवध्वंसस्यैव व्यापारत्वमास्तां कृतमक्लृप्तसंस्कारक

त्यनेन ।। नच कारणीभूताभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतिबंधकत्वपदार्थत्वा[redacted]त् स्मृतिकार
४४ णीभूताभावरूपध्वंसरूपध्वंसप्रतियोगित्वस्यैवानुभवेस्यत्वात्प्रतिबंधकत्वापसान
तस्य तद्धेतुत्वमिति वाच्यं । प्रतिबंधकसंसर्गाभावत्वेनैव कार्यं प्रति हेतुतया संसर्गाभा
वत्वावच्छिन्नकारणताया एव प्रतिबंधकशरीरघटकत्वा[redacted]त् स्वावच्छिंन प्रतियोगि[redacted]
ताकत्वसंबं[redacted]धेनाभाव[redacted]त्वावच्छिन्नकारणतावच्छेदकीयो धर्मस्तद्वत्वस्यैव प्र
तिबंधकत्वपदार्थत्वात्तद्धर्मावच्छिंन कार्यतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नकार

णतानिरूपितस्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकता अयधर्मा
वत्वस्य तद्धर्मावच्छिन्नप्रतिबंधकत्वपदार्थत्वादिति निष्कर्षः। तथा चानुभवध्वंसस्य
स्य ध्वंसत्वेन कारणतया अभावत्वेन कारणत्वान्न प्रतिबंधकापेक्षेति रिति चेत् तर्हि
संज्ञौवीं पेक्षात्मकज्ञानादपि स्मरणापत्तेः। अस्मन्मते चोपेक्षाख्यज्ञानत्वेन सं
स्कारहेतुतया तदभावादेवास्मरणात्। न च स्मरणं प्रत्येव तेन रूपेण हेतुत्वमस्तु
तमंतर्गडुना संस्कारेणेति वाच्यं। उपेक्षात्वस्यैकस्याभावेन तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियो

मिताकभेदकूटस्यैवनिवेशनीयतयास्मृतिजनकतायांसर्वांशोपेक्षाभेदआंशि
कोपेक्षाभेदानामेकत्रानिवेशप्रसंगेनतेषांमिथोविशेषणविशेष्यभावेविनिगमना
४५ विरहेणकार्यकारणभावानेसप्रसंगात्।मन्मतेचसंस्कारजनकतावच्छेदककोटौ
सर्वांशोपेक्षाभेदानामांशिकोपेक्षाभेदानांचस्मृतिजनकतावच्छेदककोटौनि
वेशेनएकत्रतेषामनिवेशात्लाघवमखंडितमेवेतिसंस्कारसिद्धेरावश्यकत्वादिति
कृतंपल्लवितेन॥ननुप्रमेयवानित्यनुभवेप्रमेयत्वेनचैकत्वविशिष्टस्यापिपूर्वं

मनुभूतत्वात्। अदृष्टविशेषस्य च प्रमेयत्वांशे उद्बोधकत्वाकल्पनेन केवलचैत्रत
विशिष्टस्मरणोपपत्तिः। तदंशे अप्रकारकस्मृतिं प्रति तदंशे अप्रकारक
त्वेन [illegible] तु नानुभवस्य हेतुत्वं। जातिमानित्यनुभवोत्तरं घट इति स्मरणापत्तेश्च। जा
तित्वांशे उद्बोधकालाभस्याकल्पनेनैव वारणात्। उद्बोधकलाभालाभयोः फ
लबलकल्पनीयत्वादिति। अनयैव च दिशा दृष्टदृशारथादिमनःपदादिशक्तिग्र
होपीत्यत आह। किंचेति। न स्मृतमिति। उद्बोधकविरहादिति शेषः। विशिष्टता

नसामग्र्यभावात्।घटत्वज्ञानरूपघटत्वप्रकारज्ञानसामग्र्यभावात्साक्षात्कारसा
मग्रीतःचक्षुःसंयोगचक्षुःसंयुक्तसमवायरूपचाक्षुषप्रत्यक्षसामग्रीतःसा
क्षात्कारोत्पत्तौचाक्षुषप्रत्यक्षोत्पत्तौ।नन्वेतावतासाक्षात्कारोत्पत्तावपिननिर्विक
४६ ल्पकसिद्धिरित्यतआह।तदेवचेति।घटत्वज्ञानशून्यकालेजायमानंप्रत्यक्षमेवेत्य
र्थः।अस्माकंनैयायिकानां।निर्विकल्पकमिति।तथाचघटत्वज्ञानाभावात्जाय
मानंघटत्वज्ञानंनिष्प्रकारकमेवभविष्यतीतिसिद्धंनिर्विकल्पकात्मकज्ञानमि
तिभावः।रक्तोदंडोवेतिसंशयेरक्तत्वविशिष्टदंडवैशिष्ट्यज्ञानानुदयात्द्विशिष्टवै
ननु न अवगाहि

शिष्टावगाहिज्ञानं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयत्वेन हेतुतायाः आव
श्यकत्वात् तत्तद्रूपवद्दंडज्ञानशून्यकाले दंडविशिष्टपुरुषज्ञानानुपपत्तिनिर्वाहे
अलं विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुतया। न च विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति न्यायेन
विषयताशालिबुद्धिं प्रति एव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्य हेतुत्वेन दंडे ज्ञानशून्यकाले वि
शेष्ये विशेषणं तत्र विशेषणान्तरमिति न्यायेन दंडविशिष्टज्ञानापत्तिवारणाय तद्धेतुत्वमावश्यकमि
ति वाच्यं तथापि तद्धेतोरिति न्यायेन विशेषणविशेष्येन्द्रियसंनिकर्षादेव विशिष्टप्रत्यक्षोपपत्तेः। अनु

४५ मित्यादौ तु परामर्शादिरेव नियामक इत्याशयेन मीमांसकः शंकते। नन्विति। हेतुतासिद्धौ विशिष्ट
ज्ञानं प्रति हेतुतासिद्धौ। सर्वमेतत्। निर्विकल्पकादिसाधना एवं स्यात्। पूर्वोक्तन्यायेन संयुक्तत्वं स्या
४६ त्। तन्नैवेति। विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानहेतुत्वमेवेत्यर्थः। मानमिति। विशेषणविशेष्येन्द्रियसं
४७ निकर्षादेव तदुपपत्तेस्तन्मात्रप्रमाणाभाव इत्यर्थः। प्रमाणाभावस्य च प्रमेयाभावव्याप्यत्वादिति भावः।
४८ अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति। विशेषणज्ञानसत्त्वे विशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानाभावे विशिष्टज्ञानाभा
व इत्येवंरूपान्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः। तदवधारणात्। विशेषणज्ञानस्य विशिष्टबुद्धिहेतु.

त्वावधारणात्। यथान्वयव्यतिरेकाभ्यां दंडे कारणत्वग्रहस्तथा प्रकृतेपीति भावः। ननु न केवलम
न्वयव्यतिरेकावेव कारणताग्राहकौ अतिप्रसंगात्। अपि त्वनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकावेव। प्रकृ
ते च विशेषणविशेष्येंद्रियसन्निकर्षे च विशेषणज्ञानस्यान्यथासिद्धत्वान्न तथाविधयोः संभ
व इत्यत आह। विस्तरस्त्विति। अनुसंधेय इति। कदाचिद्घट इति स्वरूपतो घटत्वप्रकारकज्ञानस्य
कदाचिज्जातिमानिति जातित्वरूपेण घटत्वप्रकारकज्ञानस्योत्पत्तिरिति नियमनिर्वाहाय स्वरूप
तो घटत्वविशिष्टबुद्धिं प्रति स्वरूपतो घटत्वज्ञानत्वेन जातित्वेन घटत्वविशिष्टबुद्धिं प्रति च जा

तित्वेन घटत्वज्ञानस्याहेतुतायाः आवश्यकत्वे तया विशेषणज्ञानस्य हेतुतासिद्धिः। अथ घटत्वज्ञा
नस्यत्वेपि कदाचिदयं घट इत्याकारकघटत्वप्रकारकज्ञानस्य कदाचिदत्र घटत्वमित्याकारकघ
४८ टत्वविशेष्यकज्ञानस्योत्पत्तिसत्त्वात् निर्वाहायानायत्तात् तत्तज्ज्ञानस्यादृष्टविशेषस्यैव नियाम
कत्वकल्पनमावश्यकं। तथा च प्रकृतेपि दर्शितरीत्या गतिसंभवेऽदृष्टविशेषेणैव तथाविधका
द्वाध्विकज्ञानद्वयोपपत्तेरलं विशेषणज्ञानहेतुतयेति चेत्। मैवं। तत्र गत्यन्तराभावेनादृष्टस्य नि
यामकत्वकल्पनेपि प्रकृते च दर्शितरीत्या गतिसंभवेऽदृष्टविशेषस्यैव नियामकत्वकल्पनायाः

अध्याप्यत्वात् एकत्रादृश्यनियामकत्वकल्पनादृश्यत्वापि तस्यैव नियामकत्वकल्पने कार्य
कारणभावमात्रोच्छेदापत्तेरिति। ननु तथापि स्वरूपतो घटत्वविशिष्टबुद्धिर्नाम घटत्वांशे
अप्रकारकघटत्वप्रकारकबुद्धित्वं। तत्र जातित्वादिभासकसामग्रीसत्त्वे जायमानं ज्ञानं घ
टत्वांशे अप्रकारकमेवोत्पद्यते तदंशे जातित्वादिभासकसामग्र्यसत्त्वे च घटत्वांशेऽप्याप्रका
रकं जायते। इति तादृशधर्मस्य नीलेतरघटत्वादिवद् धर्मसमाजग्रस्तत्वेन जन्यतानवच्छेदक
त्वात्। कथं तादृशज्ञानं प्रति स्वरूपतो घटत्वज्ञानस्य हेतुत्वं कल्पयित्वा विशेषणज्ञानस्य हे

तुत्वसिद्धिरिति चेन्न। जातित्वभासकसामग्र्यास्त्वेपि जातिमान् घट इति स्वरूपतो घटत्वविशिष्ट
बुद्ध्युदयात्। घटत्वांशे निरवच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वमेव स्वरूपतो घटत्वविशिष्टत्वंदेतैव
च्छिन्नं प्रति च स्वरूपतो घटत्वज्ञानस्य हेतुत्वकल्पने विनाऽपतिवारणासंभवादिति। ननु नि
४१ त्यध्यावर्तीनां यजन्यविशिष्टज्ञानत्वमेव विशेषणज्ञानकार्यतावच्छेदकं वाच्यं तत्र जन्यत्वं
ध्वंसप्रतियोगित्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं वा कालिकसंबंधेन पटत्वादिमत्त्वं वेत्यत्र विनि
गमनाविरह इति चेन्न। नित्यवृत्तिधर्मस्यापि कार्यतावच्छेदकत्वे क्षतिविरहात्। अथैवं

कारणत्वानुपपत्तिः। कारणत्वं हि कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कार्याधिकरणदेशगण
निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं। तत्र घटाधिकरणकपाले यत्किंचिद्
व्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन दंडाभावसत्त्वात्। कारणत्वानुपपत्तिरिति न तत्कार्याव्यवहित
पूर्वक्षणावच्छेदेन तत्कार्याधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं वाच्यं। तथा-
सति घटत्वावच्छिन्नं प्रति रासभत्वेनापि कारणत्वप्रसंगः। यत्किंचिद्घटाव्यवहितपूर्वक्षणा
वच्छेदेन कपाले तस्य सत्त्वात्। तथा च कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नयावद्व्यक्तीस्तद्व्यक्तित्वेन

धृत्वा तत्तत्कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन तत्तत्का[redacted]र्याधिकरणत्वस्याभाव इसेवं वाच्यं। ए
वं च नियतवृत्तिधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नयावन्मध्ये नियम्यतैरपि प्र
५० विशिष्टतया तद[redacted]व्यवहितपूर्ववक्षणाप्रसिद्धेरिति चेन्न। कार्यकारणभेदेन कार[redacted]णतायाः भिन्न
तया प्रकृते च नियम्यत्वव्यतिरिक्तव्यक्तीनामेव तत्त[redacted]द्व्यक्तित्वेनोपादानात्। तत्साधारणरूपेण
[redacted]कार्यत्वेपि बाधकाभावात्। एवं [redacted]क। समवायकालिकविशेषतोभयसंबंधेन विशि
ष्टज्ञानत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे नियमसाधारण्याभावा[redacted]च्चेव। वस्तुतस्तु जन्यप्रत्यक्ष
मात्रवृत्ति वैजात्यं स्वीकृत्य विजातीयविशिष्टज्ञानत्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वात्। चाक्षु

षत्वादिना सांकर्यस्य पाश्च निर्विकल्पकेऽपि न द्वैजात्यस्वीकारात् अत एव जन्यधीजन्यमात्रवृत्ति एवाहत्य
वैजात्यस्यान्यत्वाभावात् ॥ जन्यसाक्षात्कारे प्रागुक्तसाक्षात्कारलक्षणस्याव्याप्तिरिति परास्तं ॥ तस्या
निर्विकल्पकसाधारण्येन जन्यधीजन्यमात्रवृत्तित्वाभावात् मानसावृत्तित्वाभावाच्च ॥ नन्वस्यास्तु
मानसावृत्तित्वेन जातेर्विशेषणीयत्वादिस्मृत्युक्तत्वादिति दिक् । निर्विकल्पकं निरूप्य क्रमप्राप्तं
सविकल्पकं निरूपयति । वैशिष्ट्यावगाहीति । संबंधविषयकमित्यर्थः । इंद्रियसंबंधवि ननु
शेषणतारूपकारणबलान्निर्विकल्पकेऽपि संबंधभानेबाधकाभावात् । तस्यापि वैशि
ष्ट्यावगाहित्वमस्तीत्यतिव्याप्तिरिति स्वरसादाह । सप्रकारकं वेति । किंचिन्निष्ठप्रका

रताशालीत्यर्थः। निर्विकल्पके च प्रकारतया घटत्वादेरभानात्। नतु जातिव्याप्तिरिति भावः। वस्तुतस्तु तो।
[redacted] वैशिष्ट्यावगाहीत्यस्य संसर्गमर्यादया वैशिष्ट्यावगाहीत्यर्थः। किंचिन्निष्ठसांसर्गिकवि
५१ षयताशालित्वमिति पर्यवसितोऽर्थः। ननु किंचिन्निष्ठप्रकारताशालित्वमित्यपि वक्तुं शक्यत एवेति
तत्कुतो नोक्तमित्यत इ [redacted] ष्टापत्त्या तथैवाह। सप्रकारमिति। इदमुपलक्षणं। किंचिन्निष्ठविशेष्यता
शालित्वमपि तत्त्वमित्यपि बोध्यं। ननु सप्रकारकत्वमित्यत्र प्रकारत्वनिवेशात्प्रकारत्वमित्यतस्त
निरूपयति। प्रकारता चेति। ज्ञान इति। निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः। घटत्वादेरिति। निष्ठत्वं षष्ठ्यर्थः।
ज्ञाननिरूपितो घटत्वनिष्ठो विषयताविशेष इत्यर्थः। विषयताविशेष इति। विशेष्यताख्यवि[redacted]
षयताप्रकारताख्यविषयतासांसर्गिकविषयतारूपत्रिविधरूपविषयताभेद इत्यर्थः।

ननु किं तद्विषयत्वमत आह। विषयता चेति। विषयतेति घटो ज्ञानविषयः पटो ज्ञानविषय इ-
त्यनुगतप्रतीतिसाक्षिक इत्यर्थः। स्वरूपसंबंधविशेष इति। ज्ञानविषयस्वरूपसंबंधविशेष
इत्यर्थः। ननु विषयतायाः स्वरूपसंबंधत्वांगीकर्तृप्राचीनमते तस्याः ज्ञानस्वरूपत्वं विषय-
स्वरूपत्वं वा। नाद्यः। ज्ञानरूपत्वे घटभूतलवृत्तिविषयतयोरैक्येन घटवद्भूतलमिति ज्ञानानंत-
रं घटनिष्ठप्रकारतानिरूपितभूतलनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानवानहमित्याद्यनुव्यवसायव-
भूतलनिष्ठप्रकारतानिरूपितघटनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानवानहमित्यनुव्यवसाया-
पत्तेः। एवं घटपटाविति समूहालंबनज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तेश्च। त ज्ञानस्यैक्येन तत्

स्वरूपघटपटादिविषयताया अप्यभेदेन घटत्वाभाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितघटत्व
निष्ठप्रकारताशालिज्ञानत्वस्वरूपभ्रमत्वस्यतत्त्वस्यत्वात् न द्वितीयः घटभूतलसंयोगाः
५२ घटवद्भूतलभित्तिसमूहालम्बनविशिष्टविशिष्टबुद्ध्योः विषयाणामैक्ये विषयकृतवैल
क्षण्याभावेत् विषयताकृतमेव वैलक्षण्यं वाच्यं तत्र विषयतायाः विषयस्वरूपत्वे तत्स्व
रूपाणां तासामपि वैलक्षण्याभावात् समूहालम्बनविशिष्टबुद्ध्योर्वैलक्षण्यानुपपत्तिर्जा
गरूकैव न च समूहालम्बनाविषयस्य घटप्रतियोगिकत्वभूतलानुयोगिकत्वस्वरूप

संबंधसंबंधस्यापि विशिष्टबुद्धिविषयत्वाभावेलक्षिण्पानुपपत्तिरिति वाच्यं। घटभूत
लसंयोगप्रतियोगिकत्वानुयोगिकत्वानीति संबंधसंबंधविषयस्यापि समूहालंब
नस्याप्य[illegible]संभवात्। न च समूहालंबने संयोगत्वेन संयोगभानाभानुपपत्तिरिति वाच्यं।
घटवद्भूतलसंयोगश्चेति विशिष्टज्ञानस्य समूहालंबनाद्वैलक्षिण्पानुपपत्तिरिति।
तस्मात्स्वरूपसंबंधरूपत्वं [illegible]दुर्वचमिस्यत आह। पदार्थांतरमिति। तथा चातिरिक्तायाः
विषयतायाः विषयभेदेन भिन्नतया नपूर्वोक्तानुपपत्तिरिति भावः। केचित्तु स्वरूप

संबंधरूपविषयतायाः अननुगमेनाननुगतप्रत्ययानुपपत्तिरित्यत आह तदुपर्थौ दीतरमित्याहुः न च स्यात् प
तस्या अतिरिक्तत्वेपि न तद्विषयभेदेन भिन्नतया ऽनुगतप्रतीत्यनुपपत्तितादवस्थ्यात् नन्वाननुगतप्रत्यया
नुपपत्तिः कथं वारणीयेति वाच्यं । विषयतात्वमंगीकृत्यैवेत्यवेहि । अत एव घटत्वविशिष्टबुद्धिं प्रति घटत्वविष
५३ यकज्ञानत्वेन हेतुतायां विषयतायाः प्रकारताविशेष्यत्वादिभेदेन भिन्नतया एकस्याः निवेशे अन्याविधविषय
तानुगालिङ्गनाहि विशिष्टबुध्यनुत्पत्त्यापत्तिरपि निरस्ता तत्र विषयतात्वेन प्रकारताविशेष्यतयोरनुगमेना
नुपपत्त्यभावादित्यास्तां विस्तरः घटं जानामीत्यादौ ज्ञानजन्यघटनिष्ठज्ञातता रूपपदार्थान्तरमंगीकार्यं अ
न्यथा घटस्य कर्मत्वानुपपत्तेः क्रियाजन्यफलशालित्वस्यैव कर्मत्वरूपत्वात् तत्र च ज्ञानं निमित्तकारणं समवा
यिकारणं घटः तदेव च विषयत्वमिति निष्कृष्टमद्भुतमतमादर्शयन्ति भट्टास्त्विति ज्ञानजन्यः निमित्तकारणज
न्यः विषयनिष्ठेति समवायेन विषयवृत्तिरित्यर्थः सैव च ज्ञानेन सह संबंधस्वरूपेति अतिरिक्तस्वरूपसंसर्गः

पुंसः सयुक्तिकं। एततः। ज्ञानजन्यविषयनिष्ठज्ञाततारूपपदार्थान्तरांगीकरणं। अन्यथेति। ज्ञानज
न्यविषयनिष्ठज्ञाततारूपपदार्थान्तरानंगीकार इत्यर्थः। ज्ञानकर्मत्वमिति। घटं जानामीत्यादौ घटादेः
क्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वमित्यर्थः। क्रियेति। ज्ञानरूपधात्वर्थजन्यफलशालित्वाभावा
दित्यर्थः। विनष्ट इति। घटस्य नष्टत्वेन तत्र ज्ञानजन्यज्ञाततायाः असंभवादिति भावः। तदेवोपपादयति।
न हीति। तत्र विनष्टघटे ज्ञानकर्मत्वं तस्यैव असत्वात्। नष्टत्वात्। ननु मनसा यथा घटे नष्टेपि विषयतासंब
धेन ज्ञानमुत्पद्यते तथा ज्ञानेनापि तत्र तदुत्पादने बाधकाभाव इत्यत आह नचेति समवायिकारणस्य कार्यसहभावेन हेतु
त्वात् घटनाशेन तदुत्पत्तेः संभवः अन्यथा समवायिकारणनाशस्य समवेतनाशे हेतुत्वात् ज्ञानतोत्पत्तिद्वितीयक्षणए
व तस्याः नाशापत्त्या क्षणिकत्वप्रसंग इति भावः। ननु तद्विषयतायाः ज्ञाततारूपत्वाभावेपि स्वरूपसंबंधरूपत्वमास्ता
मित्याशंकते॥ नत्वेत्यादिना॥ तत्र नष्टस्थले प्रतीतेः ज्ञातो घट इति प्रतीतेः॥ अन्यत्रापीति॥ विद्यमानघटस्थले
पीत्यर्थः॥ स एवास्त्विति॥ स्वरूपसंबंध एव विषयोस्त्वित्यर्थः॥ अधिकेनेति॥ स्वरूपसंबंधातिरिक्तज्ञाततारूपवि
षयतांगीकारेणेत्यर्थः॥ ननु सर्वत्र स्वरूपसंबंधस्य विषयत्वरूपत्वे तस्य ज्ञानजन्यत्वाभावात्॥ घटस्य क्रिया

जन्यफलशालित्वरूपमुख्यकर्मत्वाभावेन कर्मणि द्वितीयेति सूत्रेण घटं जानामीत्यादौ घटपदोत्तरं द्वितीयाऽवि
भक्त्यनुपपत्तिरित्यत आह कर्मविभक्तेरिति द्वितीयादिविभक्तेरपीत्यर्थः न हि देवनष्टघटस्थले वृ देव तथा च व
यानष्टघटस्थले घटपदोत्तरं द्वितीयापत्तेः सर्वं गौणमुख्यसाधारणकर्मत्वविशिष्टपरत्वं कर्मणि द्वितीयेति
सूत्रस्थकर्मपदस्यावश्यमंगीकार्यं ममापि चैतेन विद्यमानघटस्थलेऽपि घटपदोत्तरद्वितीयापत्तेरिति
भावः एवं च क्रियाजन्यफलशालित्वरूपमुख्यकर्मत्वाभावेऽपि सविषयत्वात्मकधात्वर्थसमभिव्याहारस्थले
विषयत्वेन रूपेण गौणमेव कर्मत्वमिति नानुपपत्तिरिति हृदयं ननु तन्मते अभावो ज्ञात इति प्रतीत्याऽभावे
पि ज्ञाततायाः अवश्यमंगीकारात् समवायिकारणं विनाभावकार्योत्पत्तिः असंभव इति नियमः
तथा च नष्टघटस्थलेऽपि नानुपपत्तिरिति यत आह सत्त्वप इति समवायस्यातिरिक्तस्यानंगीकारादि ५४

नौ लक्षणस्वरूपसंबंधेन स्वाश्रयत्वमेव समवायिकारणत्वं एवंच विलक्षणसंबंधेन स्वाश्रयविनाशस्य स्यानुत्पत्तिरि
त्येवं नियमः अस्माकं स्थले च विलक्षणसंबंधेन स्वाश्रयत्वमेभावस्यांगीक्रियते विलक्षणसंबंधेन स्वाश्रयघट
स्या स्यासत्वाच्च नष्टघटेनुपपत्तिर्जागरूकैव ...भावः समवायिनावच्छिन्नेन दंडूषणमिति केचित् वस्तुतस्तु गौण
कर्मत्वेनाप्युपपत्तेरतिरिक्तेन तत्तापां प्रमाणाभावात् ते दूपत्वं विषयता या इत्येव दूषणं संसा
रं। प्रकारतानविषयताविशेषः किंतु प्रतियोगित्वभिन्नेवांगीकर्तृणां केषांचिन्मतमाह। अन्ये
त्विसादिना। भासमानं यद्वैशिष्ट्यं संबंधस्तत्प्रतियोगित्वभिन्नसर्वं। दंडः पुरुष इति ज्ञानेपि दंड
स्य प्रकारतापत्तिः। संयोगत्वस्य प्रतियोगित्वस्य दंडे सत्वादतो भासमानेति। तत्स्थाने च
दंडप्रतियोगित्वसंयोगस्याभानान्नातिव्याप्तिः। प्रतियोगित्वं च स्वरूपसंबंधवि

विशेष एवाइदमेवसंगमयति। अयमिति। घटत्वस्य वैशिष्ट्यं घटत्वनिरूपितसमवायः। संयोगो हीति।
वस्तुगत्याभासमानो यः संयोगस्तत्प्रतियोगित्वस्य दंडे सत्वात् प्रकारतापत्तिरित्यर्थः। ननु तत्प्र
तियोगित्वेन भासमानं यद्वैशिष्ट्यं तत्प्रतियोगित्वमित्यर्थः। समूहालंबनविशिष्टबुद्ध्योर्भेदा
५५ नुपपत्त्या विशिष्टज्ञाने प्रतियोगित्वानुयोगित्वरूपसंबंधसंबंधोपि भासमान इत्युपेयते।
समूहालंबने च दंडप्रतियोगित्वेन संयोगस्याभानान्नातिव्याप्तिरि[illegible]त्यत आह। दृगिति। त
थापि दंडपुरुषदंडप्रतियोगिकसंयोगा इति समूहालंबनेतिव्याप्तिः। न चोक्तदंडप्रतियो

कत्वस्य संबंधसंबंधविधयानभानमिति वाच्यं। तथा सति सांसर्गिकविषयतायाः
अतिरिक्तत्वाभ्युपगमे किमपराद्धं प्रकारतया। संबंधसंबंधस्य विशिष्टज्ञानविष
यत्वे गौरवं। विषयत्वकृतवैलक्षिण्याभावेपि विषयताकृतवैलक्षिण्येनैव ज्ञानानां वै
लक्षिण्योपपत्तेरित्याद्यूहनीयं। तच्चेति। स्वाश्रयाकाररूपप्रमाकरणं चेत्यर्थः। तृतीया
नुव्यवसायरूपप्रमाकरणत्वस्य व्यवसायेपि सत्वादाह नोपादानादिप्रमाकरण
त्वस्य निर्विकल्पकेसत्वात्। सविकल्पकादिरूपप्रमाक॰रणत्वस्य चक्षुरादिसं

योगेसत्वात्तस्य बहुविधत्वमिति मतनिराकरणायाह। इंद्रियात्मकमिति। चक्षु
रादिकमेव प्रत्यक्षप्रमाणं अन्येषांतु अपारत्वमिति भावः। वस्तुतस्तु प्रत्यक्षप्रमाभ्र
मनिराकरणायेंद्रियेति। द्रव्यग्राहकत्वं द्रव्यविषयकलौकिकसाक्षात्कारजनकता
५६ वच्छेदकधर्मवत्वं। तेनोपनीतभानमादाय परस्य नेंद्रियादौ नातिप्रसंगः। अनुपधा
यत्वं च चक्षुःसंग्रहाय जनकतावच्छेदकधर्मवत्वनिवेशः। तद्ग्राहकं चा। द्रव्यग्रा
हकं चेत्यस्यार्थः। द्रव्यग्राहकत्वं च द्रव्यविषयकलौकिकसाक्षात्कारजनकतावच्छे

हकधर्मशून्यत्वात्।तेनानुपधायकत्वं च चक्षुषि नातिप्रसंगः।प्रसंगः।तत्रापि चक्षु
ष्ट्वस्यप्रसक्त्वादिति।नन्वंधस्य घटसंनिकर्षस्य स्पार्शनं जायत एवेत्यतः विप्रकृष्टेति।वि
दूरवर्तीत्यर्थः।तत्र।मनः आत्ममात्रग्राहकमिति।तथा च।मनसः आत्मभिन्नाग्राहकत्वा
न्नेतन घटादिग्रहापत्तिरिति भावः।सर्वेति।मनः सर्वविषयकज्ञानजनकमिति सिद्धांतभंगादि
त्यर्थः।सर्वविषयकमपि सर्वविषयकज्ञानजनकमपि।तथा च न तादृशसिद्धांतभंग इति भावः
परतंत्रमिति स्वेतरबहिर्विषयकज्ञानजनकसामग्रीसापेक्षमित्यर्थः।तथा चांधस्य विप्रकृष्ट
घटादीनाममनसा न ग्रहापत्तिः तत्सहकारिचक्षुरादेरभावादिति भावः।कितस्य मत आह पर

मिति। मीमांसकैर्ज्ञानलक्षणासामान्यलक्षणायोगजधर्माणामस्वीकारान्मनसश्चक्षु
रादींद्रियमात्रसहकारित्वमुपेयते। अतएवात्मा मनसा संयुज्यते मनइंद्रियेणेंद्रिय
५७ मर्थेन इंद्रियाणां वस्तुप्राप्यप्रकाशकारित्वनियमादिति संगच्छते। तन्मतं निराकर्तुमा
ह। न पुनरिति। चक्षुरादिमात्रमिति। चक्षुरादिकमेव। परमिति। न पुनरित्यन्वयः। मात्रप
देन ज्ञानलक्षणादिव्यवच्छेदः। तथा च चक्षुरादिव्यापारं विनापि ज्ञानलक्षणादिसह
कारेण कदाचिन्मनसा ज्ञानजननात्तेषामपि सहकारित्वमावश्यकं उपदर्शितनिय

मस्त्व लौकिकस्साक्षात्कार प्रत्यक्षस्थल एवेति भावः। ननु परस्परसंसर्गाग्रहे का क्षति
रत आह। कथमन्यथेति। अन्यथा ज्ञानलक्षणासहकारेण मनसा स्मृतपदार्थानां परस्पर
संसर्गाग्रहे इत्यर्थः। कक्किकामादीति। कविना स्मृतिविषयीभूतपदार्थानां परस्परसंस
र्गाग्रहे कार्थं विरच्यते। नान्यथा। वाक्यप्रयोगे वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुत्वात् तथा च तदस्वीका
रे संसर्गाग्रहाभावेन कार्यरचनोच्छेदप्रसंग इति तत्स्वीकार आवश्यक इति भावः। इ
दमुपलक्षणं। लौकिकसन्निकर्षं विनापि घटो नास्तीत्यादौ वभावांशे घटस्य भाना

दा। एवं सौरभे लौकिकसंनिकर्षं विनापि सुरभिचंदनमिति चाक्षुषबोधः याद्येत तत्स्वीकारस्या
वश्यकत्वमिति बोध्यं। लौकिकाद्यतद्विषयताशालिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति किंचिद्विषयत्वा
वच्छिन्नतन्निष्ठविषयताशालिज्ञानत्वेन हेतुतेति कार्यकारणभावो बोध्यः। कार्यतावच्छेद
५८ के लौकिकाद्यत्वनिवेशात्। प्राथमिकविशिष्टबुद्धौ लौकिकसन्निकर्षजन्यनिर्विकल्पके
च न व्यभिचारः। कारणतावच्छेदके किंचिद्विषयत्वावच्छिन्नत्वनिवेशाच्च न निर्विकल्पको
त्तरं उपनीतभानापत्तिः। निर्विकल्पकस्यापि उपनायकत्वांगीकारे तु तद्विषयताशालिज्ञा

नत्वेनैव हेतुतेति बोध्यं। सामान्यलक्षणाजन्यज्ञाने व्यभिचारवारणं तु अव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन का
रणवैशिष्ट्यं निवेश्यैव। तद्धर्मप्रकारकज्ञानाजन्यत्वनिवेशे तु द्वित्वघटत्वद्रव्यत्वादिरूप
नानाधर्मप्रकारकज्ञाननिरूपितजन्यतानां अनुगमकरूपाभावादिति। इत्थं च कार्यतावच्छेदके
लौकिकान्यत्वानिवेशेऽपि न क्षतिरिति बोध्यं। योगजधर्मसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिस्वीकारेऽ
नुभवमेव प्रमाणयति। योगिनामित्यादिना। योगिनां योगजधर्मस्वीकारेण मनसा चक्षुरादि
व्यापारं विनापि सर्वविषयालौकिकसाक्षात्कारोदयात् तस्य सहकारित्वमावश्यकमिति भावः।

प्रमेयत्वादिनेति। सर्वत्र प्रमेये चक्षुरादिव्यापारं विना प्रमेयत्वेन प्रमेयसामान्यविषयकालौ-
किकसाक्षात्कारोदयात्तस्यापि सहकारिस्वभावरूपकत्वमिति भावः। स्वतंत्रमिति बहिर्विषय-
कज्ञानजनकसामग्र्यनपेक्षमित्यर्थः। अबाह्ये[illegible]ीति। अबाह्यविषयकज्ञानजनने इत्यर्थः।
५९ अबाह्यानीति। योग्यानीति शेषः। तद्योग्येति। आत्मयोग्यगुणा इत्यर्थः। तदभावः। योग्यगुणा-
भावः। तद्वतीति आत्मसमवेतयोग्यगुणवृत्तिजातिश्चेत्यर्थः। सा चात्मत्वादि ज्ञानत्वादि।
निर्विकल्पकस्यातींद्रियत्वात्सविकल्पकैरिति तदेकत्वेति। आत्मैकत्वपरममहत्परिमाणे
ज्ञाने

चेत्यर्थः। द्रव्यसाक्षात्कारसामग्रीसत्वे तद्भूतसंख्यापरिमाणादिग्राहकसामग्र्या अपि
स्यत्वा[illegible]ला। द्रव्यसाक्षात्कारस्य संख्यापरिमाणविषयकत्वनियमेनात्ममानसे तयोर
पि भानसंभव इति भावः। नयोग्ये। न लौकिकसाक्षात्कारविषयीभूते इत्यर्थः। अत्र च मनः
संयुक्तसमवाय[illegible]रूपकारणबलात् ज्ञानादीनामिव तयोरपि मानसे बाधकाभावः। न
चैतथा सति संस्कारादीनामपि मानसापत्तिः सामग्रीसत्वादिति वाच्यं। तत्र ज्ञानायस्य संस्कार
स्य प्रातिस्विकरूपेण विजातीयगुणत्वेन वा प्रतिबंधकत्वकल्पनात्। तद्भूत संख्यापरि

माणयोरपि प्रातिस्विकरूपेण प्रतिबंधकत्वे प्रतिबंधकतावच्छेदकवैजात्यस्वीकारे गौरवा
त्तद्दलस्त्वेन न किंचिद्बाधकं। न च ज्ञानादियोग्यगुणेषु वैजात्यं स्वीकृत्य विजातीयगुण
६० विषयकमानसं प्रति विजातीयगुणत्वेन हेतुत्वात् तादृशवैजात्यस्य तत्र संख्यापरिमाणयोः
स्वीकारे गौरवात्तयोरपि अयोग्यत्वमिति वाच्यं। मनःसंयुक्तसमवाये न विजातीयगुणं विना
पि आत्मत्वमानसजननाद्वि॰ जातीय[illegible]गुणस्य विशेषसामग्रीत्वासंभवेन सामान्यसामग्री
बलात् संस्कारप्रत्यक्षापत्तिवारणाय विजातीयगुणभेदत्वेन हेतुताया आवश्यकत्वात्। आ

त्मत्वमानसेआत्मत्वेनापिहेतुत्वंकल्पयित्वासामान्यस्यामग्रा॰फलेजननीयेविजातीय
गुणात्मत्वयोरन्वयेतस्यसहकारित्वकल्पनेनसंस्कारप्रसक्त्यापत्तिवारणेत्वतिगौरवात्।
तदपेक्ष्यविजातीयगुणभेदत्वेनकारणतायाएवौचित्यादितितयोःप्रत्यक्षस्वीकारएवौ
चित्यइत्यस्वरस्यःटीकाकृतइत्यनेनसूचितः॥इत्यमिति।आत्मनःआत्मसमवेतगुणानां
चमनोयोगपर्यन्तइत्यर्थः।परात्मापुरुषान्तरीयात्मातद्गुणाश्चपरात्मसमवेतगुणाश्चेत्यर्थः।
चकारेणगुणसमवेतजात्यादीनांतदभावानांचसंग्रहः।समाधत्ते।नेति।परायोगपद्या

त। पुरुषांतरीयमनसोऽयोग्यत्वात्। आत्ममानस्पर्शत्वावछिन्नं प्रतिविजातीयमनःसंयोगत्वेना
त्मसमवेतमानसंप्रतिविजातीयमनःसंयुक्तसमवायत्वेनात्मसमवेतसमवेतमानसंप्रति
विजातीयमनःसंयुक्तसमवेतसमवायत्वेन सादिनाकार्यकार्यकारणभावकल्पनात् पु
६१ रुषांतरीयात्माद्यदीयमनसोःसंयोगे चवैजात्यानभ्युपगमेन न तत्र तत्सत्वापत्तिरिति भा
वः। परमाण्वादयोपि गृह्येरन्निति। परमाण्वादिषु चक्षुःसंयोगसत्वादिति भावः। तेषां
परमाण्वादीनां चक्षुरयोग्यत्वादिति। चक्षुर्जन्यलौकिकसाक्षात्कारायोग्यत्वादित्यर्थः

वक्ष्यमाणलौकिकचाक्षुषसामग्र्यभावादिति भावः। महदिति। द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयता
संबंधेन द्रव्यचाक्षुषं प्रति समवायेन महत्त्वेन। एवं उद्भूतरूपत्वेन च हेतुतेत्यर्थः।
परमाणौ महत्त्वाभावात्। आत्मनि रूपाभावात्। पिशाचादेश्चोद्भूतरूपवत्त्वाभावान्न
प्रत्यक्षमिसारं वडलार्थः। तदेवाह। परमाण्वश्वसादिना। तद्रूपस्य पिशाचादिरूप
स्यानुद्भूतत्वात्। उद्भूतभिन्नत्वात्। यद्यपि पिशाचादिशरीरस्यावयवीपदेन तत्स्वरूपा
भावात्। तद्रूपस्यानुद्भूतत्वादिसंसंगतं। तथापि पिशाचादिपदेन तन्निमित्तकारण

पार्थिवोपष्टंभकभागोबोध्यः ।न कुलाघवाद्विजातीयचक्षुःसंयोगत्वेनैव द्रव्यचाक्षु
षं प्रतिहेतुत्वं परमाण्वादिचक्षुःसंयोगे चवैजात्यानभ्युपगमात् नतत[redacted] प्रत्यक्षापत्ति
६२ रिति किं महदुद्भूतरूपहेतुतया । न चविजातीयचक्षुःसंयुक्तविशेषणतायाः अभा
वचाक्षुषेहेतुतया वायावुद्भूतरूपाभावप्रत्यक्षानुरोधेन तत्रविजातीयचक्षुःसं
योगस्यावश्यकतया वायोश्चाक्षुषत्वापत्तिरितिरूपहेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं । द्र
व्यचाक्षुषजनकतावच्छेदकतया वैजात्यांतरस्वीकारात्तस्य तत्रानंगीकारात् न च

तथापि विजातीयचक्षुःसंयोगस्य चक्षुष्यपि सत्वात् तच्चाक्षुषापत्तिरिति उद्भूतरूपहे
तुत्वमावश्यकमिवाच्योऽस्वप्रतियोगिकसंयोगस्य चस्वस्मिन्नभावेन चक्षुःप्रतियो
गिकसंयोगस्य चक्षुष्यभावादिति चेन्न विजातीयक्रियाया एव विजातीयसंयोग
नियामकत्वेन यस्यैकयैव चक्षुःक्रियया पटे परमाणौ च युगपत्संयोगस्तत्र परमाणा
वपि विजातीयसंयोगस्य दुर्वारतया तत्स्वसक्षापत्तेर्वारणासंभवात् न च तत्र उत्त
रदेशस्यापि विजातीयसंयोगनियामकतया परमाण्वादिरूपोत्तरदेशस्य तन्नि

यामकत्वकल्पनेन नचैते विजातीयसंयोग इतिवाच्यं।अनंतातरदेशानां विजातीय
संयोगे नियामकत्वकल्पनापेक्षया महदुद्भूतरूपादिहेतुयोग एवोचितत्वादिति दि
६२ क्॥एके इत्यनेनास्वरसः सूचितः॥स चोद्भूतत्वस्य जातित्वे नीलत्वादिना संकरप्रसंगः।
नच नीलत्वादिव्याप्यं नानैवोद्भूतत्वमिति वाच्यं।तथासति चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति उ॰
द्भूतरूपत्वेन कारणत्वानुपपत्तिः।कारणाननुगमे नव्यभिचारादिति।अनुद्भूतत्वेति।
नच नीलत्वादीनां सांकर्यमत्रापीति वाच्यं।नीलत्वादिव्याप्यनानानुद्भूतत्वस्यैवोपगमा

वे। अनुद्भूतत्वाभावकूटविशिष्टरूपत्वेन चप्रत्यक्षं प्रतिहेतुत्वेनव्यभि~~चा~~चाराभावात्।
इति भावः॥ प्रसंगाच्चाक्षुषयोग्यगुणानाह। योग्यगुणाइत्यादिना॥ योग्यद्रव्यरूपमिति।
चाक्षुषयोग्यद्रव्यवृत्तिरूपमित्यर्थः। तन्मात्रेति। योग्यद्रव्यमात्रवृत्तीत्यर्थः॥ ननु तन्मात्रवृ
त्तीत्यत्र मात्रपदमनर्थकमित्यत आह। मात्रपदमिति। घटाकाशसंयोगस्याकाशेवृत्तिम
त्वान्नयोग्यद्रव्यमात्रवृत्तित्वमिति भावः॥ ननु त्वाचप्रत्यक्षे त्वक्संयोगस्य हेतुत्वात्। पर
माणुवायुप्रभादीनां स्पार्शनापत्तिरिति त्वगिंद्रिययोग्यद्रव्यं त्वचा गृह्यत इत्येववा

६४ च्यं। तत्र किंतद्धोग्यमिति हृदि [redacted] स्थाशंकापामाह। त्वचइति। महदित्यादिना। तथा च द्रव्यवृत्ति
लौकिकविषयतासंबंधेन त्वाचप्रत्यक्षं प्रति महत्वेन उद्भूतस्पर्शत्वेन च हेतुत्वात् अप्रत्यक्षापत्ति
रिति भावः। सामान्यतो बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति उद्भूतरूपत्वेन हेतुत्वात् त्वाचप्रत्यक्षेपि
रूपं हेतुः। तेन वायोर्न प्रत्यक्षमिति हृदयं। यथा [redacted] ऋमं परमाण्वादिप्रत्यक्षं वारयति। तेनेत्या
दिना। प्रभापाइति। न च प्रभा हि तेजसो रूपमित्यनेन भौप्रयारूपत्वमेव न तु द्रव्यत्वमिति वाच्यं।
तदन्यमतानुसारेणैव तदुक्तत्वादिति। प्रसंगात्वगिंद्रिययोग्यगु[redacted]णानाह। गुणा [redacted] श्चेत्या
दिना। त्वचो योग्या इति शेषः। चक्षुषो योग्यपस्यारूप [redacted] स्यापि त्वचाग्राह्यो प्रसंगात्तरूपा

तिरिक्ता इति। महदुद्भूतस्पर्शवन्मात्रे इति। तन्मात्रवृत्तित्वं च तदितरावृत्तित्वे सति तद्वृत्तित्वं
महदुद्भूतस्पर्शश्चेति। सामानाधिकरण्येन महत्त्वविशिष्टोद्भूतस्पर्शश्चेत्यर्थः। न
नु चक्षुषो योग्य इत्यर्थमत आह। अत एवेति। अत एव चक्षुर्योग्यत्वविशेषणादेव वा
युरिति। वायुपरिमाणस्य चक्षुरयोग्यत्वादिति भावः। ननूद्भूतस्पर्शवद्वृत्ते चक्षुर्यो
ग्यगुणस्यैवाप्रसिद्धत्वात्। तेनैव तत्सत्त्वापत्तिवारणे कृतं महत्त्वादिविशेषणेनेत्यत
आह। न चेति। तथा च प्रभापरिमाणस्य चक्षुर्योग्यत्वात्तस्यापि तत्त्वाच्च प्रसक्त्यापत्तिरतः

६५ तद्विशेषणमावश्यकमेवेति भावः। न च चक्षुर्योग्यत्वविशेषणेनैव परमाणुगुणवा
रणे अत्र पृथक् महदिसादिविशेषणस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यं। तृटिपरिमाणस्पार्शन
वारणाय प्रकृष्टमहत्त्वपरतया तदुपादानस्यावश्यकत्वात्। मात्रपदव्यावृत्तिमाह। न
वा घटेति। उद्भूतस्पर्शवन्मात्रावृत्तित्वात्। उद्भूतस्पर्शवदितरवृत्तित्वात्। तथा च तदितरा
वृत्तित्वरूपं तन्मात्रवृत्तित्वं तस्य नेति भावः। तत्र हि प्रभायां हि कमेवेति। त्वग्योग्यद्रव्यसमवे
तं कमेत्वग्योग्यमिसर्थः। वायोरपि स्पार्शनप्रत्यक्षवादिमीमांसकमतं दर्शयति। मी

मांसकाक्षित्वादिना। लाघवात्त्वाचप्रत्यक्षे रूपस्य हेतुत्वाकल्पनेन लाघवात्। महदिति। मह
दु[illegible]त्वविशिष्टोद्भूतरूपं[illegible]सएवार्थः। तत्र योजकं। त्वाचप्रत्यक्षप्रयोजक। गौरवात्। प्रभा
स्पार्शनवारणायोद्भूतस्पर्शे हेतुत्वावश्यकतया त्वाचप्रत्यक्षं प्रति रूपस्य हेतुत्वे
गौरवात्। अत इति। उद्भूतरूपस्य त्वाचप्रत्यक्षेऽप्रयोजकत्वादित्यर्थः। बहिरिन्द्रिये
ति। आत्मप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय बहिरिन्द्रियजन्यत्वनिवेशः। अत एव नित्यसाधार
णमपि नेति भावः। तदभावात् उद्भूतरूपाभावात्। नैवमिति। नवायोः स्पार्शन

६६ प्रत्यक्षभि[illegible]नत्यर्थः। लाघवादिति। बहिरिंद्रियजन्यद्रव्यसाक्षात्कारत्वापेक्षया
द्रव्यचाक्षुषत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वे लाघवादित्यर्थः। अत्र मीमांसकानामयमाशयः।
आत्मप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय बहिरिंद्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षत्वस्य कार्यतावच्छेद
कत्वे गौरवादुद्भूतरूपस्य कार्यतावच्छेदकं बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वं वाच्यं। बहिर्द्रव्यं आत्मान्य
त्वं वा मानसाविषयान्यत्वं वेति विनिगमनाविरहः। अथ मूर्तप्रत्यक्षत्वमेव तत्कार्यतावच्छे
दकं स्पंदसमवायिकारणतावच्छेदकतया च मूर्तत्वं जातिरिति चेत्तथापि प्रभायाः

स्य
स्पार्शनवारणायोद्भूतस्पर्शे स्पार्शनं प्रति हेतुत्वावच्छेदकतया चाक्षुषमेव रूपज
न्यतावच्छेदकमुपेयते न तु प्रत्यक्षत्वं वायोः प्रत्यक्षत्वसंदेहेन तस्य संदिग्धव्यभि
चारकत्वात् तदुक्तं । परित्यज्य विनिश्चितान्व्यभिचारकं रूपं गृह्यमाणव्यभिचारके
ण कार्यत्वकल्पनायाऽयोगादिति । तथा च वायोः स्पार्शने बाधकाभावेः भौ। साधिका
च स्पर्शमीरोऽयं मंदो विहरतीत्यादिप्रतीतिः । न चोद्भूतस्पर्शनवायोरनुमानान्न तादृश
प्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यं । आप्यादिप्रतिसंधानं विनापि तादृशप्रतीतेर्जायमान

६७ त्वात् अन्यथा घटं स्पृशामीत्यादिप्रतीतेरप्यनुमानादिनोपपत्तौ घटादीनामपि स्पार्शनोच्छेदापत्तिरिति। अत्राहु
र्नैयायिकाः कारणाभावात्कार्याभाव इति प्रतीत्या कार्यसामान्याभावे कारणाभावस्य प्रयोजकत्वं तत्र च
मूर्तप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति उद्भूतरूपत्वेन हेतुत्वे प्रत्यक्षसामान्याभावे उद्भूतरूपाभावस्योद्भूतस्पर्शाभावस्येति
विशेषाभावकूटस्य प्रयोजकत्वं वाच्यमिति गौरवात् मन्मते चोद्भूतरूपाभावस्येति लाघवं उद्भूतरूपत्वेनाकारणत्वे
च तदवच्छिन्नाभावस्य प्रयोजकत्वासंभवात् तद्धेतुत्वमावश्यकमेव ननु तर्हि उद्भूतस्पर्शत्वेन हेतुत्वमादाय वि
निगमनाविरहः भवन्मते वाय्वोरिव मन्मतेऽपि प्रभायाः प्रत्यक्षानङ्गीकारादिति चेन्न इहोपारदृशो विहंगम इत्य
त्र प्रभामण्डलस्यैवोपरिदेशतया तस्य च प्रत्यक्षानङ्गीकारे इह विहंगम इति प्रतीत्यनुपपत्तेः॥ संयोगप्रत्यक्षे या
वदाश्रयप्रत्यक्षस्य च हेतुत्वात् एवं संयोगविभागलिंगकं चंद्रतारादौ गत्यनुमानं न स्यात् न च पूर्वोत्तरदेशयोः
श्चंद्रादे रूपलंभानुपलंभाभ्यां संयोगविभागयोरनुमानात् ताभ्यां गत्यनुमानमिति वाच्यं प्रभामण्डलरूपयोः

तयोर्भवन्मते अप्रत्यक्षत्वात् । तस्मात्सभापाश्चात्यपक्षांगीकारस्यावश्यकत्वात् । उद्
तस्पर्शत्वेन कारणत्वासंभवः । न च भूते प्रत्यक्षत्वस्य नित्यसाधारणात्तथा जन्यतावच्छे
दकत्वमिति वाच्यं । समवायकालिकविशेषणताभयसंबंधेन प्रत्यक्षत्वस्यैव जन्यतावच्छे
दकत्वात् । एवं रीत्या सिद्धे कार्यकारणभावे वायोरूपाभावेन न तत्प्रत्यक्षमिति वायुर्वाति
इति प्रतीतिरनुमानादिनैवोपपद्यते । घटादौ चोद्भूतरूपसत्त्वेन तत्प्रतीतेः प्रत्यक्षत्व
मेवेति । ननु गगनघटसंयोगस्पार्शनवारणाय विजातीयसंस्पार्शनं प्रति सामानाधि
करण्यसंसंबंधेन स्पार्शनाभावस्य प्रतिबंधकत्वावश्यकतया वायोः स्पार्शने

वायुस्पर्शे स्पार्शनानुपपत्तिः। चतुरणुकस्पार्शनेऽव्यभिचारवारणाय सति विजातीयत्व
६८ निवेशः। वैजात्यं चेदं द्रव्याव्यावृत्तगुणकर्मसाधारणं। न च प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ वि
जातीयसति स्पर्शेऽत्वनिवेशानानुपपत्तिरिति वाच्यं तथा सति विजातीयसत्वस्पर्श
त्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहप्रसंगात्। एवं त्वक्संयुक्तसमवायरूपसा
मान्यसामग्र्या स्पार्शनाभावाभावरूपकारणं विनापि वायुस्पर्शे स्पार्शनजननात्। त
स्य विशेषसामग्री त्वासंभवेन त्वक्संयुक्तसमवायरूपसामान्यसामग्रीबलाद् गगन
घटसंयोगस्पार्शनापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च। न च स्पर्शे स्पार्शनं प्रति स्पर्शत्वेनापि हेतुत्वं क

त्य'पित्वासामान्यस्यामग्या द्रव्यसमवेतस्पार्शे न सावच्छिन्ने जननीये [redacted]स्पार्शेना
भावाभावस्पर्शयोरन्यतरस्य सहकारित्वकल्पनानानुपपत्तिरिति वाच्यं तथा सति
प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ स्पर्शान्यत्वनिवेशेन स्पर्शत्वेन हेतुत्वकल्पनेन च वाय्वो
रप्रत्यक्षत्ववादिमते गौरवादिति वायुप्रत्यक्षत्वस्वीकार एवोचित इति चेन्नैवं ता
दृशप्रतिबंधकाभावं विनापि त्वक्संयुक्तसमवायेन द्रव्यत्वस्पार्शनजननात् तस्य
विशेषसामग्रीत्वासंभवेन सामान्यसामग्रीबलात् गगनघटसंयोगस्पार्शे

६९ नापत्तेर्दुर्वारत्वात्। सद्भिन्नस्पार्शने प्रतितादात्म्यसंबंधेन सद्भिन्नत्वे नापिकारण
त्वंकल्पयित्वा सामान्यसामग्र्याः फले जननीयेतादृशप्रतिबंधकाभावसद्भिन्नयो
रन्यतरत्वस्य सहकारित्वकल्पनात् तदापत्तिवारणे त्वतिगौरवात्। तदपेक्ष्य गगनघट
संयोगस्पार्शनवारणाय स्पार्शनाभाववविशिष्टविजातीयसत्त्वेनैव तादात्म्ये
न प्रतिबंधकत्वौचित्यात्। विजातीयसत्त्वे स्पार्शनाभाववैशिष्ट्यं च सामानाधिक
रण्यघटितसामानाधिकरण्यसंबंधेन। न च विजातीयसत्त्वस्पार्शनाभाव

यो मिथो विशेषणविशेष्यभावविनिगमनाविरह इति वाच्यं। विजातीयसत्वविशिष्ट
स्पार्शनाभावत्वेन प्रतिबंधकत्वे समानाधिकरण्येव प्रतिबंधकतावच्छेदकसंबंध
तया गौरवात् स्पार्शनाभावविशिष्टविजातीयसत्वेन प्रतिबंधकत्वे तु तादात्म्यस्यै
व प्रतिबंधकतावच्छेदकतया लाघवात् प्रतिबध्यतावच्छेदकं च स्पार्शं त्वक्स्पार्शनत्वं।
तेन वायोर प्रत्यक्षत्वेपि न तत्स्पर्शस्पार्शने व्यभिचारः। न च तादृशप्रतिबंधकाभा
वं विनापि वायुस्पर्शस्पार्शनजननात्स्य विशेषसामग्रीत्वासंभवेन सामान्यसाम

७· गीबलात् गगनघटसंयोगस्पार्शनापत्तिरितिवाच्यं। स्पर्शस्पार्शनं प्रतिस्पर्शत्वेना
पिहेतुताकल्पने नस्पामाव्यस्था म गप्रापालेजननीये स्पाशीतभाविधप्रतिबं
धकाभावयोरन्यतरस्य सहकारित्वोपगमात्। नचप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ स्प
र्शान्यत्वनिवेशेन स्पर्शत्वेन हेतुत्वकल्पने नै च वायोः प्रत्यक्षत्वानंगीकारेण गौरवा
द्वायुप्रत्यक्षत्वस्वीकार एवोचित इतिवाच्यं। वायुप्रत्यक्षत्वानंगीकारे प्रकारांतरेण ला
घवसंभवात्। तथाहि। परमाण्वादिघटितसन्निकर्षबलात् द्व्यणुकस्पार्शनवारणा

पद्रसमवेतस्पार्शेन प्रतित्वक्संयुक्तस्पार्शेनवत् समवायत्वेन हेतुत्वं वाच्यं। तत्र चतुर
तुरणुकस्पार्शेनेव्यभिचारवारणाय द्रव्याव्यद्रव्यसमवेतस्पार्शेनत्वं कार्यतावच्छेदक
च मुपेयं। तस्यैस सिद्धिं न द्रव्यसमवेतस्पार्शेनत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वमादायविनिगमना
विरहः। न वा योरप्रत्यक्षस्थेतुवायुस्पर्शस्पार्शेनेव्यभिचारेण द्रव्यावृत्ति द्रव्यसमवेतस्पा
र्शेनत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वासंभवेन सिद्धिः न द्रव्यसमवेतस्पार्शेनत्वस्यैव कार्यताव
च्छेदकतया विनिगमनाविरहासंभवात्। न चैवमसन्निकृष्टगुणकर्मस्पार्शेना

७१ पत्तिरिति वाच्यं। एकाश्रयघटितसन्निकर्षेण द्वित्वादिप्रत्यक्षवारणाय विजातीय
स्यत्स्पार्शनं प्रतिस्वसामानाधिकरण्यसंबंधेन त्वक्संयोगाभावस्य प्रतिबंधकत्वा
वश्यकत्वात् तेनैवासन्निकृष्टगुणकर्मस्पार्शनापत्तिवारणसंभवात्। न चैवं त्वक्सं
युक्तस्य समवायहेतुतायामेव बीजाभावः। येन तत्कार्यतावच्छेदके विनिगमनाविरहः।
वायुप्रत्यक्षतावादिमते प्रसज्यतेति वाच्यं। असन्निकृष्टद्रव्यत्वादिस्पार्शनवारणाय
त्वक्संयुक्तस्पार्शनवत्समवायत्वेन सद्भिन्नद्रव्यसमवेतस्पार्शनत्वावच्छिन्नं

प्रतिहेतुता। तत्र च द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतस्पार्शनत्वमादायविनिगमनाविरहः। वौ
पोरप्रत्यक्षत्वेन वायुस्पर्शस्पार्शनेऽव्यभिचारात् वायुप्रत्यक्षत्ववादिमते तु द्रव्या
न्यद्रव्यसमवेतस्पार्शनत्वमादायविनिगमनाविरहेणानन्तपुरुषभेदभिन्नानं
तत्सन्निकर्षहेतुत्वकल्पनापत्तेर्वायोरप्रत्यक्ष[redacted]त्वांगीकार एवोचितः। १
तन्मते उक्तरूपेण स्पर्शान्यत्वनिवेशेन स्पर्शत्वेन हेतुत्वकल्पनेन च किंपङ्कौ
रवसंभवे[redacted]पि पुरुषभेदभिन्नसन्निकर्षहेतुत्वकल्पनापेक्षया लाघवानपा

७२ यादिति सिद्धांतानुयायीपंथाः॥ नव्यास्तु असन्निकृष्टद्रव्यत्वस्पार्शनवारणाय
पुरुषभेदभिन्नसन्निकर्षहेतुत्वं नोपपद्यते। अपि तु सन्निकृष्टद्रव्यसमवेतस्पार्शनं
प्रतिस्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वविशिष्टं यत् स्ववृत्तिस्पार्शनं विषयतासंबं
धेन तद्वृत्तिसमवेतत्वसंबंधेन कृतित्वेनैव कारणत्वं। स्ववृत्तित्वं च कालिकसं
बंधेन। एवं च वायुप्रत्यक्षत्वस्वीकारे पुरुषभेदभिन्नसन्निकर्षस्यैव हेतुतायां
तत्कार्यतावच्छेदके उपदर्शितगौरवस्यानवकाशात् हेतुत्वस्यैवाकल्पनात्। नच

ष्ठुतिकार्यतावच्छेदके द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतस्पार्शनत्वमादायविनिगमनाविरह
इतिवाच्यं।भवन्मतेस्पर्शाश्रयत्वनिवेशेनस्पर्शत्वेनहेतुत्वकल्पनेनचगौरवस्प
स्फुटत्वात्।वस्तुतस्तुव्यापकधर्मेणकारणतेवकार्यतायाअप्यकल्पनात्।द्रव्या
न्यद्रव्यसमवेतस्पार्शनत्वेकार्यतावच्छेदकत्वासंभवात्।सद्भिन्नस्पार्शनत्वस्ये
ववायुप्रत्यक्षतावादिमतेपिसन्निकर्षकार्यतावच्छेदकत्वादित्याहुः॥वस्तुतस्तु गु
णत्वाद्यतींद्रियप्रत्यक्षवारणाय तेषांतत्तद्व्यक्तित्वेनप्रतिबंधकत्वेगौरवात्।ला

७३ धवेन विषयत्वेनैव लौकिकप्रत्यक्षहेतुत्वं। विषयत्वं च लौकिकविषयतया साक्षा
त्कारत्वमेव। तथा च तेनैव गगनघटसंयोगस्पार्शनवारणे न तदनुरोधेन विजा
तीयसत्ल्पार्शनं प्रतिस्पार्शनाभावस्य प्रतिबंधकत्वमिति न वायुस्पर्शस्पार्श
नानुपपत्तिः। न चैवं विषयत्वाभावादेव नीरूपप्रत्यक्षवारणे रूपहेतुत्वमनावश्य
कमिति वाच्यं। घटादेः पाकादिना नीरूपतादशायां लौकिकप्रत्यक्षापत्तेः। रूपहेतुत्वाव
श्यकत्वादित्यलमनल्पजल्पनेन।। समवायस्यातींद्रियत्ववादिमतं दूषयितुं तन्म

ननुपक्षस्यापि वैशिषिकास्त्विति। नप्रत्यक्षः। नलौकिकसाक्षात्कारविषयः। संबंधप्रत्यक्ष
इति। संबंधत्वस्य समवायसाधारणत्वादिति भा[redacted]वः। ननु तादृशाकार्ये [redacted] कारणभावे
मानाभाव इति अत आह। कथमन्यथेति॥ अन्यथा तादृशाकार्यंकारणभावाकल्पने।
नप्रत्यक्ष इति। नत्वापि चक्षुःसंयुक्तसमवायरूपकारणसत्त्वेन द्रव्यसमवेतचाक्षुषापत्ते
रिति भावः। नचेति नहीत्यर्थः। तथाहेतुतायामिति। सं[redacted]बंधप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्ष
त्वेहेतुतायामित्यर्थः। घटाकाशसंयोगप्रत्यक्षापत्तिरेवमानमित्याशंक्यनिराचष्टे।

७४ नचेत्यादि। योग्येति। द्रव्यत्वादिजाते योग्यमात्रसमवेतत्वाभावेन योग्यत्वं न स्यादत
तो गुणस्येति। योग्यत्वादिति। घटाकाशसंयोगस्य चायोग्याकाशवृत्ति वृत्तित्वेनायो
स्पर्शा ग्यत्वादिति भावः। नन्वेवं वायुस्पर्शादेरस्य च प्रत्यक्षं न स्यात्। तयोरयोग्यवृत्तित्वादि
त्यत आह। किं चेति। लाघवात्। संबंधप्रत्यक्षत्वापेक्षया लाघवात्। लाघवमेवाह।
संबंधत्वं हीति। संयोगत्वस्य जातिरूपतया लाघवमेवेति भावः। घ्राणग्राह्यगुणमा
ह। घ्राणग्राह्य इति। तद्वृत्तिगंधगतं सामान्यं गंधत्वादि। तयोर्गंधगंधत्वयोः। अतएव

महत्त्वसामानाधिकरण्यविशेषणादेव। उद्भूतत्वविशेषणव्यावृत्तिमाह। नवेति। रसनयो
ग्यगुणमाह। रसनेति। श्रवणयोग्यमाह। श्रवणेति। ननु चक्षुरादीनां द्रव्यग्राहकत्वेनि
मीलितनयनस्यापि तद्ग्रहापत्तिरत आह। तस्य चेति। सन्निकृष्टग्राहकत्वात्। अस[illegible]थीऽ
न्निकृष्टार्थग्राहकत्वादिति यावत्।। सहकारिणः प्रत्यक्षे जननीयेऽपेक्षणीयाः।। तथा चेंद्रियसं
योगादेरपि प्रत्यक्षे हेतुतया न निमीलितनयनस्य प्रत्यक्षापत्तिरिति भावः।। ननु इंद्रियत्वेऽ
स्य तेजस्त्वादिना संकराज्जातित्वासंभवेन कथं द्रव्यलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति इंद्रियतत्
संयोगयोर्हेतुत्वमिति चेन्न।। इंद्रियनिष्ठवैकत्वेषु वैजात्यं संस्वीकृत्य विजातीयैकत्वेनैव तद्धेतुत्वा

७५ त्वान च चक्षुःसंयोगदशायां स्पार्शनवारणाय त्वक्संयोगदशायां च चाक्षुषवारणाय
चक्षुस्त्वक्संयोगयोश्चाक्षुषस्पार्शनहेतुत्वावश्यकत्वाइंद्रियसंयोगादेः प्रत्यक्षसामा
न्यहेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यं। प्रत्यक्षसामान्यानुत्पादे चक्षुःसंयोगाभाववत्वक्संयोगाभावादीनां प्र
योजकत्वे गौरवात् लाघवेनेंद्रियसंयोगाभावस्यैव प्रयोजकत्वेनेंद्रियसंयोगहेतुत्वावश्यकत्वात् अकार
णविरहस्य कार्यविरहाप्रयोजकत्वात् इंद्रियसंयोगस्य संयोगेनेंद्रियस्यैव वा हेतुत्वमिति विनिगमनाविरहादिं
द्रियत्वेनापि न हेतुत्वमिति ननु सर्वेषामेव सन्निकर्षाणां द्रव्यादिग्राहकत्वे आत्मनः प्रत्यक्षानुपपत्तिः तत्र सं
युक्तसमवायाभावात् एवं रूपादेरपि तत्र संयोगाभावादेरिति अतः प्रत्येकमेव द्रव्यादिग्राहकता वाच्या तत्र

केन किं गृह्यत इति पृच्छति। अथ केनेति। उत्तरयति। द्रव्यमिति। संयुक्तसमवायस्य गुणमा
त्रग्राहकत्वे शब्दग्रहो न स्यात्। स्वस्मिन् स्ववृत्तियौगिकसंयोगाभावेन श्रोत्रसंयुक्त
समवायस्य शब्देऽसत्त्वादित्यत आह। शब्देतरेति। जातिः द्रव्यत्वादिः। संयुक्तसमवेतस
मवायस्य शब्देऽसत्त्वात्। शब्दत्वग्रहानुपपत्तेः। शब्देतरगुणेति। शब्देतरेति गुणविशे
षणं। तत्र। समवाये अभावे च। तथा च पञ्चविधसन्निकर्षाभावेन विशेषणतयैव तद्ग्रह इति
भावः। तस्य शब्दाभावस्येत्यर्थः। नन्विन्द्रियसन्निकृष्टविशेषणता इन्द्रियसंयुक्तवि
अग्रे च तस्य घटाभावस्येत्यर्थः।

७६ शेषणता। तथा च रूपादौ रसत्वाभावग्रहानुपपत्तिरत आह। इंद्रियसन्निकृष्टेति। व
स्तुविधेति। इंद्रियसंयुक्तविशेषणता। इंद्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणतेत्यादिरी
त्या बोध्या। इंद्रियसंयुक्तविशेषणतया रूपादौ रसत्वाभावग्रहसंभवान्नानुपपत्ति
क रिति वस्तुत्वात् संयुक्तसमवायादिभेदेन बहुविधत्वात्। ननु रूपादिग्रहार्थमा
वश्यकाभ्युपेयसंयुक्तसमवायप्रत्यासत्त्यैव घटादिग्रहोपपत्तेरलं संयोगस्य प्रत्या
सत्तित्वेनेत्याशंक्य। नन्विति। न प्रत्यासत्तिः। न द्रव्यग्राहकप्रत्यासत्तिः। माना

भावादिति शेषः। ननु घटादिग्रहास्तथानुपपत्तेरेव मानमत आह। संयुक्तेति
तदसंभवात्। संयुक्तसमवायासंभवात्। तस्यात्मनः। तथा चात्मप्रत्यक्षे संयो
गहेतुतया आवश्यकत्वेन तत्रैव द्रव्यप्रत्यक्षत्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकमु
पेयत इति भावः। ननु द्रव्यसमवेतचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयुक्त
समवायस्य हेतुत्वेन तत्तत्रैवोपपत्तेरलं चक्षुःसंयोगहेतुत्वेन। यदि चात्मप्र
सक्तिवृप्रसत्वात् सामान्यतो द्रव्यप्रत्यक्षत्वमेव जन्यतावच्छेदकमुररीक्रियते।

तथा सति साक्षात्सम्बन्धत्वमेव तथास्तु। न च साक्षात्सम्बन्धत्वस्य तथात्वे रूपादिचाक्षु-
७८ षानुपपत्तिरिति तथानुपपत्तिरेव तत्र बाधिकेति वाच्यं॥ तथा सति चक्षुः-
संयुक्तसमवायेनैव घटचाक्षुषोपपत्तेर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वजनकतावच्छेदके
साधकाभावस्यैव प्रकृते बाधकत्वं स्यादत आह। संक्षेप इति चक्षुःसं-
युक्तसमवायस्य द्व्यणुकादिरूपेऽपि सत्त्वात्तत्र चाक्षुषापत्तेः चक्षुःसंयु-
क्तचाक्षुषवन्निरूपितसमवायत्वेन तद्धेतुत्वं वाच्यं। तत्र त्रुटिचाक्षुषे व्यभिचा-

रकारणायद्रव्यस्यचाक्षुषत्वस्यविजातीयचाक्षुषत्वस्यवातज्जात्यतावच्छेदक
त्वमुपेयं। एवं चत्रुटिचाक्षुषस्यासंगृहीततयाचक्षुःसंयोगस्यहेतुताऽऽवश्यकीतिह
दयं। संयोगप्रत्यासत्तेरिति। परमाणौमहत्त्वंनास्तीतिप्रत्ययापरमाणाविवघटेऽप्यालो
कोनास्तीतिप्रत्यया चक्षुःसंयोगावश्यकत्वात्। चक्षुःसंबंधविशेषणतायास्त्वभावग्रा
हकत्वादितिभावः। महदुद्भूतेति। महत्त्वविशिष्टोद्भूतरूपविशिष्टालोकनिरूपितसं
योगः द्रव्यचाक्षुषप्रत्यक्षेकारणमित्यर्थः। सइति। महदुद्भूतरूपालोकसंयोगइ

७८ स्यर्थः। नन्वेवमिति। एवमालोकप्रतियोगिकसंयोगस्य हेतुत्वे तेजःसंयोगाभावा
त्तेजः प्रतियोगिमकसंयोगाभावात्स्वस्मिन् स्वप्रतियोगिकसंयोगानभ्युपग
मादिति भावः। तत्प्रभा। दीपप्रभा। दीपप्रभायां दीपसंयोगस्यैव सत्त्वात्। अत एव म
णिप्रभादाविति। मणेः पार्थिवत्वेन तत्संयोगस्याहेतुत्वादिति भावः। ननु मणिप्र
भादौ सौरालोकसंयोगस्यैव सत्त्वादत आह। दृश्यते चेति। महांधकारइत्यनेन सौ
रालोकाद्यवच्छेदः। अंधकारे घटादिप्रत्यक्षापत्तिवारणाय तत्रालोकसंयोगस्य

हेतुत्वहेतुत्वमावश्यकं। आलोकप्रसक्षेतु तद्धेतुत्वे मानाभावः। अंधकारेपि तत्
सक्षोदयात्। अतः आलोकभिन्नद्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुत्वमतो न व्य
भिचार इत्याशंकते। अथेति। सुवर्णेति। स्वर्णस्यालोकभिन्नत्वाभावेन तच्चा
क्षुषस्यालोकका संयोगकार्यतावच्छेदकानाक्रांतत्वादिति भावः। आलोकसं
योग इति। आलोकनिष्ठसंयोग हेतुरित्यर्थः। यत्रालोकवति भूतले घट आनीत
स्तत्रालोकप्रतियोगिकसंयोगाभावात् आलोकवृत्तिसंयोगस्य नैव हेतुत्वादि

तिभावः। तस्य। आलोकसंयोगस्य द्विनिष्ठत्वात्। आलोकालोकभिन्नोभयवृत्ति
७० त्वात्। एवमुक्तरीत्या आलोकसंयोगस्यालोकेपि सत्वे। स्फुवर्णेति। तन्नाप्यालोका
काशसंयोगस्यत्वादितिभावः। अनभिभूतेति। अनभिभूतंरूपं यस्येति स्फुट
त्वा अनभिभूतरूपविशिष्टालोकसंयोगस्य हेतुतया स्फुवर्णेतरवसंभव[illegible]ः।
स्फुवर्णैरूपस्याभिभूतत्वात् तात्पर्यं द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति अनभिभूतो
द्भूतरूपविशिष्टालोकसंयोगस्य हेतुत्वमितिभावः। अन्यथा स्फुवर्णरूपस्याविभि

भूतले। द्रव्यांतरेति। अंधकारे घटादौ स्फवर्णसंयोगात् घटग्रहापत्तेरित्यर्थः अभि
भूतत्वं तस्येति भावः। बलवत्सजातीयग्रहणकृतमग्रहणं चेच्च। अभिभव इति।
संप्रदायविदस्त्वित्यादि। आलोकेतर द्रव्यचाक्षुषे आलोकसंयोगस्य हेतुत्वे अंधकारे सु
वर्णसाक्षात्कारापत्तिरित्यतः सुवर्णभिन्नत्वमालोके विशेषणं। तथा च स्फवर्णभिन्नं यत्तेज
स्तद्भिन्न द्रव्यं स्फवर्णघटादिश्च तत्प्रत्यक्षे आलोकप्रतियोगिकसंयोगो हेतुः अतो नां
धकारे स्फवर्णादि चाक्षुषसाक्षात्कार इत्यखंडलार्थः। कारितावच्छेदकगौरव
मेवात्रास्वरसः। केचित्तु द्रव्यचाक्षुषे आलोकसंयोगस्य प्रभासंयोगत्वेनैव हेतुता

८. प्रभात्वं च रूपवर्णादिष्वाव्यत्वमिस्ताद्रूपवर्णादिसंयोगव्यावृत्तत्वैव जातिसमुपेत
विजातीयालोकसंयोगत्वेनैव हेतुत्वमिति स्पष्टं केचित्। आलोकसंयोगानवच्छेदका
वच्छेदेन चक्षुःसंयोगे घटादिग्रहापत्तिः। तत्रालोकसंयोगस्य चक्षुःसंयोगस्य च
परस्परानवच्छेदकावच्छेदेनैव सत्त्वादिशारीरकतेति तथापीति। तथापि। आलोकसं
योगादेर्हेतुत्वेऽपि। परस्यां परदिगवच्छेदेन चक्षुःसंयोगवत इति शेषः। यदवच्छेदेने
ति। आलोकसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नचक्षुःसंयोगत्वेन हेतुत्वादिति भावः। अथमू
२ परदिगवच्छेदेन। तदसंयुक्तेति। आलोकासंयुक्ते इत्यर्थः। पुरुषेति। २

र्तयोःसमानदेशताविरोधात्यद्यदौएकावछेनसंयोगसंबंधेनालोकचक्षुषोः
असंभवादालोकसंयोगावछेदकावछिन्नचक्षुःसंयोगःकथमुत्पद्यतइतिचेन्न।
निबिडयोरेवमूर्तयोःसमानदेशतानंगीकारात्।आलोकचक्षुषोस्तेजस्त्वेननिबि
डत्वाभावात्।नचतथापिआलोकसंयोगस्यकारणतावछेदककोटिप्रविष्टत्वात्न
कारणत्वमितिवाच्यं।तादृशेचक्षुःसंयोगत्वेनचक्षुःसंयोगावछेनालोकसंयोग
त्वेनवाहेतुत्वमितिविनिगमनाविरहेणतस्यापिकारणत्वात्।नचालोकसंयोगं

२ विनापि बिडालादेः सांजनचोरादेश्चांधकारे प्रत्यक्षोदयात् कथं तस्य कारणत्वमि-
ति वाच्यं। विजातीयचक्षुः प्रसेवालोकसंयोगस्य हेतुत्वात् बिडालादिसांजनपुरुषी-
यचाक्षुषस्याभवत्वं चेत् द्वैजात्यमिति। केचित्तु। अंजनाभावविशिष्टालोकसंयोगा-
भावत्वेन द्रव्यचाक्षुषं प्रत्येव प्रतिबंधकत्वं तदभावत्वेन च कारणता। अंजनाभा-
वश्च स्वसंयुक्तचक्षुःसंयोगित्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकः। आलोकसंयोगाभा-
वे अंजनाभाववैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्येन।। आलोकसंयोगाभावश्च स्वसमाना-

धिकरणै कालत्ववत्त्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः। तेन संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेपि
न क्षतिः। स च क्वचिद्विशिष्टाभाव क्वचिद्विशेषणाभावप्रयुक्तः क्वचिद्विशेष्याभावप्रयुक्तः
यथांजनपुंस्यः अंजनाभावविरहप्रयुक्तो विशिष्टाभावः आलोकसंयोगस्थले चा
लोकसंयोगाभावविरहप्रयुक्तः स्तु भयथापि प्रतिबंधकाभावसत्त्वमव्याहतं। बिडालादि चा
क्षुषे व्यभिचारवारणाय तत्पुरुषीयत्वं निवेशनीयमित्याहुः। समवायाभावादिग्रहार्थ
मेव विशेषणताप्रत्यासत्तिरिष्यते। तत्तु समवायाभावयोः प्रमाणसत्त्व एव संभवति। तदे

८२ वचनेत्याशंकते। स्यादेतदिति। समवायाभावग्राहकं हेत्वेनैव तत्प्रत्यासत्तित्वं स्यात् आह। सम
वायेति। प्रमाणसत्वेकथं तयोरत्वं से मत आह। नहीति। तथा च प्रमाणाभावस्य प्रमेयाभा
वव्याप्यत्वात्तयोरस्तित्वमिति भावः। ननु अयं घट इत्यादि प्रत्यक्षं घटघटत्वयोः संबंधवि
षयकं। तत्र च समवायातिरिक्तसंयोगादीनां बाधात्समवायसिद्धिः। तथा चेतरबाधस
हकृतप्रत्यक्षप्रमाणस्यैव संभवात्। कथं प्रमाणाभाव इत्याशंकते। अयं घट इत्यादि। न
नु समवायातिरिक्तस्यैव कस्यचित्संबंधस्य सत्वान्नेतरबाध इत्यत आह। नहीति। नेषां घट
त्वरूपचलनादीनां यः संबंधः संयोगादिः। सत्वादिति। तथा च समवायातिरिक्तस्या

धाराधेयभावाख्यस्वरूपसंबंधस्य सत्वात्। तद्विषयत्वेनैव प्रतीतेरुपपत्तेर्न तदन्यथानु
पपत्त्या समवायसिद्धिरिति भावः। नन्वाधारता समवाय इति पर्याय इति सिद्धं समवायेने
त्यत आह। नहीति। पटादावपि सत्वात्। समवायस्य सत्वात्। तथा च समवायस्यैवाधार
त्वे पटादावपि समवायरूपघटत्वाधारतासत्वेन तत्रापि घटत्वविशिष्टबुध्यापत्तेः। सम
वायातिरिक्तैवाधारता स्वीकर्तव्या। तथा किं समवायेनेति भावः। ननु घटे घटत्वसमवा
याभावादेव न तथा प्रतीत्यापत्तिरित्यत आह। एकत्वेहीति। तत्सिद्धेरिति। तथा च समवेत
मिति प्रतीतेः स्वरूपसंबंधविषयकत्वेनोपपादयितुमशक्यत्वात्। समवायस्वीकार

२ इतिभावः।वस्तुतस्तु।अयं घट इत्यादिप्रतीतीनामनंतस्वरूपसंबंधविषयकत्वे गौरवात्
लाघवेनातिरिक्तसमवायविषयत्वमिति बोध्यं।समवाये प्रमाणमुक्त्वाऽभावे तदाह।न
चेति।अस्मिन्निति।अप्रामाणिक इत्यर्थः।तत्सिद्धेः।अभावसिद्धेः।ननु न वयमभावो
नास्तीति ब्रूमः।किंतु स्यैतेऽधिकरणत्वेनैवोपपत्तेरिति अतिरिक्तत्वे मानाभाव इति प्रा
भाकरमतं दर्शयति।अत्र प्राभाकर इति।अतिरिक्तः।अधिकरणादतिरिक्तः।तद्ग्रहोपाभा
वग्रहाय।प्रत्यासत्तीति।विशेषणतारूपप्रत्यासत्त्यंतरकल्पनेनेत्यर्थः।यद्यपि समवायग्रहा
र्थमेवावश्यं तत्प्रत्यासत्तेरंगीकारः।तथाप्यभावग्राहकत्वेन तत्त्वस्यास्तित्वं यन्नैयायिकैरु

पेपतेतदेवखंडयत इति भावः। अभावइति। अभावाधिकरणतेसर्थः। घटकालावच्छेदेन
घटाभावाधिकरणतोपपत्तेस्तस्यैवैतत्स्वरूपत्वमंगीकृतमिति भावः। न चाभेद इ
ति। अभेदेऽभावाधिकरणयोरभेदे। तथाभावे। आधाराधेयभावः। अनवस्था
पत्तेरिति। घटाभावातिरिक्ताभाववत् घटाभावेऽस्य भावेऽपि अतिरिक्तः कल्प्यते तथा
चानवस्थेत्यर्थः। ननु यद्धर्मावच्छिन्ने यद्धर्मावच्छिन्नवत्तानप्रतीयते तद्धर्मावच्छिन्नेन
रूपिताधिकरणतानोपपत्तेः एवं च भूतले भूतलत्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणता
भावात् भूतले भूतलमिति प्रतीत्यापत्तिः। भूतले घटाभावत्वावच्छिन्ननिरूपिताधि

४ करणतायाः स्वीकाराच्च भूतले घटाभावप्रतीतिरुपपन्नैवेत्यस्वरसादाह किंचेति।
आद्ये तदधिकरणस्य घटाभावस्वरूपत्वे। इदानीमित्यनंतरं इहेति शेषः। अंत्ये तदधि
करणस्य घटाभावास्वरूपत्वे। अस्मदोपीति। घटे नीतेपीत्यर्थः। नन्वतिरिक्ताभा
ववादिमते घटे आनीते घटाभावो न नश्यति न वा गच्छति तस्य नित्यत्वात् अभा
वत्वाच्चेति कुतो न घटाभाववत्ताबुद्धिः। कथं वाभावाभावयोरेकाधिकरणवृत्ति
स्वरूपो विरोधः। तत्रैवोभयोः सत्वात्। अथ घटानधिकरणकालावच्छिन्नभूतला
दिकमेव घटाभावस्य संबंधः। तथा च घटवति भूतले तेन संबंधेन घटाभावस्यावि

द्यमानत्वान्नघटाभाववत्ताबुद्धिः। घटाभावस्य तेन संबंधेनाविद्यमानत्वाच्च नवि
रोधिता घटत्वसंबंधेन तदधिकरणवृत्तित्वरूपविरोधिताया घातोपीति चेत्तर्हि वि
शिष्टसत्तायाः अनतिरेकेपि पृथाविशिष्टनिरूपिताधिकरणतायाः गुणेऽस
त्वात् गुणो गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावानिति न प्रसंगः तथा घटवद्भूतलेपि त
त्कालावच्छेदेन घटाभावाधिकरणतायाः अनंगीकारात् न तत्र घटाभाववत्ताबुद्धि
प्रसंग इत्यस्वरसादाह। किंचेति। केचित्तु ननु उत्पादविनाशशालिनी एकातिरिक्ता अधि
धिकरणतापेयते तस्याश्च घटे आनीते तन्नाशोपगमेन तद्वत्ताबुद्धिप्रसंग इत्यस्वरसमाहुः।

८५ तदसत्। प्रतिक्षणमप्रामाणिकानंताधिकरणत्वतभावाभ्युपगमे गौरवेणातिरिक्ताभा
वस्यैव क्लृप्तस्य हेतुमुचितत्वात्। न च त्वदुक्तेप्येष दोष इति वाच्यं। मन्मते घटाभावाधिकर
णतायां घटाधिकरणकालस्यावच्छेदकत्वानभ्युपगमेनानुपपत्त्यभावात्। स इ
श्री ति। घटप्रागभावो घटध्वंसश्चैकसमयः सर्वदेति। प्रागभावनाशकाले ध्वंसस्यानुत्पत्ति
क्षणे चैकसमयः। कपालकालमात्रे इत्यर्थः। इति कश्चित्। अन्यथा प्रागभावध्वंसयोर्घटकालेऽसत्वे
पि प्रतीत्यस्वीकारे। कपालप्रतीतिरपि इति। कपालस्वरूपप्रागभावध्वंसयोरप्रतीतौ कपाल
मपि कथं प्रतीयेत। त्रयाणामैक्ये नैकस्याप्रतीतौ न कस्यापि प्रतीतिः स्यात्। एकस्य चित्प्रतीतौ।

सर्वमेव प्रतीयेतेति भावः। अर्थो ध्वंसे कपालस्य हेतुरित्यर्थ इति कश्चित्। न त्वत्रापि घटकालाव
च्छेदेन घटप्रागभावध्वंसाधिकरणताया अनभ्युपगमात्। न तत्काले तद्वत्ताबुद्धिरित्यस्य
स्यादाह। किं च मोक्षे इति। उत्पादविनाशशालिनीमधिकरणतामङ्गीकृत्य घटकाले घटप्रा
गभावाधिकरणतायाः नाशात् ध्वंसाधिकरणताया अनुसंततेश्च न तद्वत्ताबुद्धिरित्यस्य रस्या
लिं चेति कश्चित्। तत्तु पूर्वमेव दूषितत्वादनादेयं। असाध्यत्वेति। इष्टापत्तौ च श्रवणम
नननिदिध्यासनध्यानधारणासमाधिकृतमनेकविधं दुःखं कोपि नाभ्युपेया

दितिबोध्यं। ननुनित्यसुख स्वाभिव्यक्तेरेवमुक्तित्वेननासाध्यतापत्तिरिति सत्यं चेदाह। संक्षे
पइति। तैरीश्वरानंगीकारात् ईश्वरीयनित्यसुखत्वमप्रसिद्धं। जीवस्यतुनित्यसुखत्वेप्रमाणाभा
वेननित्यसुखत्वाभिव्यक्तिमुक्तिरिति। मुक्तिलक्षणंनसंभवतितस्माद्दुःखध्वंसरूपमु
क्तेरसाध्यतापत्तिरेवेतिभावः। इदंतुचिंत्यं। तन्मतेदुःखध्वंसनिरूपिताधिकरणतायाःसा
ध्यत्वंसंभवत्येव। मोक्षाधिकरणतायाःसाध्यत्वोपगमादिति। प्राभाकरमतेनैतद्दोषः। व
स्तुतस्तु। भूतलेघटोनास्तिपर्वतेघटोनास्तीत्यादिप्रतीतीनामनंताधिकरणभेदेनतत्तद
धिकरणरूपाभावविषयकत्वकल्पनेगौरवात् एकातिरिक्तघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता

काभावविषयकत्वमेवसमुचितं। एवं घटवत्ताबुद्धिं प्रति घटाभाववत्ताज्ञानत्वेन प्रतिबंधक
कतायां सघटभूतलेपि यत्किंचित् घटाभावसत्वात् घटाभावकूटवत्ताज्ञानत्वेनैव प्रति
बंधकत्वं वाच्यं। तदपेक्षया घटत्वावछिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्ताज्ञानत्वेन प्रतिबंधक
त्वस्यैवोचितत्वमित्यादिरीत्याऽतिरिक्तसामान्याभावसिद्धिरिति निपुणतरमूहनीयं। तदभा
व इति। घटाभावाभावस्याप्यभाव इत्यर्थः। केवलाधिकरणमित्यादि। केवलोऽधिकरणं घ
टाभावानधिकरणभूतलं। तदभावः। घटाभावाभावः। सर्वत्र घटाभावस्थलेपि। स एवा
धिकरणस्वरूप एव। ननु सर्वत्राधिकरणस्वरूपत्वे पूर्वदूषणं दत्तमेवेत्यत आह।

८७ भवदुक्तेति। एवं। घटाभावाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वे तथा च यानि दूषणानि अधि
करणस्वरूपत्वे त्वयोक्तानि तानि त्वन्मतेप्यविशिष्टानीति भावः। तस्य त्वे। घटत्वस्य त्वे। उक्त
युक्तेरिति। आधाराधेयभावानुपपत्तिरूपदूषणादित्यर्थः। संप्रदायमते दूषणं दद दन्नेव न
व्यमतमाह। नव्यास्त्विति। अप्रमाभावत्वेन प्रसिद्धेः। बाधकाभावात्। प्रमात्वे बाधकाभावा
त्। [redacted] अन्योन्याभावस्थले शंकते। स्यादेतदिति। अयं सेभूतले। [redacted] घटभेदभिन्नत्वाभावे आ
धेये घटभेदभिन्नत्वे तद्भेदोपि। घटभेदभेदस्य भेदोपीत्यर्थः। भवदुक्तेति। आधाराधेय
भावानुपपत्तिरूपदूषणप्रसंगादित्यर्थः। प्रामाणिकत्वादिति। बीजांकुरानवस्थायां।

ऽत्वप्रमाणसिद्धत्वादित्यर्थः। संक्षेपइति। घटभेदाभावो घटत्वस्वरूपइत्यादिबोध्यं। स चाय
मिति। प्रागुक्तयुक्त्यातिरिक्तत्वेन सिद्धो भावइत्यर्थः। तत्र प्रथमोद्दिष्टमन्योन्याभावं लक्षयति। तत्रेति।
प्रतीतिसाक्षिकइति। इदं इदं न इति प्रतीतिसिद्धमखंडोपाधिरूपमन्योन्याभावत्वमेवान्योन्याभावलक्ष
णमित्यर्थः। प्राचीनोक्तमन्योन्याभावलक्षणं दर्शयति। यदिदमाह हरिस्यादिना। तादात्म्येति। घ
टतादात्म्यं हि घटत्वं तथा च घटान्योन्याभावबोधे घटत्वं संबंधविधया प्रकारतया च प्रतियोगि
तावच्छेदकमिति द्विविधतया घटत्वस्य भानं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमन्योन्याभावइति लक्ष
णस्य समन्वयः। न च संयोगितादात्म्यं संयोग एवेति संयोग एवेति संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियो

८८ गिताकसंयो~~गसंबंधा~~ग्यं संताभावेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं ॥ तादात्म्यसामान्यसंबंधावंधावच्छिन्नेति तद
र्थात् तादात्म्यत्वविशिष्टत्वमेव हि तादात्म्यसामान्यत्वं तादात्म्यत्वेन च संबंधताविशेषः प्रतीतिसाक्षिकः
घटत्वादिरूपं तादात्म्यं तादात्म्यत्वेनैव घटान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति लक्षणसमन्वयः संयोग्य
घंताभावे च संयोगत्वेनैव तादात्म्यस्य संबंधत्वे न तु तादात्म्यत्वेनेति नानुपपत्तिः अत्र ध्वंसप्रागभावयोरिवा
न्योन्याभावस्याप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधत्वेन नानाभावानां चासंताभावस्यापि तथात्वमिति वाच्यं
संयोगसंबं[illegible]धावच्छिन्नघटासंताभाववति तादात्म्येन सपि समवायादिसंबंधेन घटवत्ता
नौद्याद् संयोगसंबंधावच्छिन्नघटनिष्ठप्रकारताशालिज्ञानं प्रति संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रति
योगिताकघटाभावप्रकारकज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वादत्यंताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसं
बंधावच्छेदकत्वादन्योन्याभावस्य च नानासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावेन समवाये

न घटत्ववत्ताज्ञानं प्रति घटान्योन्याभाववत्ताज्ञानत्वेनैव प्रतिबंधकतया चान्योन्याभावस्य
तथानावश्यकत्वादि सखंडत्वोपाधि रूपत्वमेव तस्य सम्यग्गिसस्कसेरे आहुरित्यनेन सूचितः।
तदन्य इति। अन्योन्याभावभिन्न इत्यर्थः। तथा चान्योन्याभावभिन्नाभावत्वं संसर्गाभावत्व
मिति न लक्षणमिति भावः। अत्र यद्यपि नास्तीति प्रतीतिसाक्षिकोऽभावः संसर्गाभावः तदन्योन्योभा न्या
वस्त्यपि वक्तुमुचितं तथापि नास्तीति प्रतीतिरस्यं नाभावत्वविषयकत्वेनैवोपपत्तेरित्यतिरिक्तसंस
र्गाभावत्वे मानाभावात् तथोक्तं। सोऽपि संसर्गाभावोऽपि। अत्र नास्तीत्यनुभवे सादिरग्रे च विनष्ट इ
ति आदि प्रतीतिः दर्शनं। असंताभावध्वंसयोः प्रमाण प्रदर्शनाय नानुलक्षणोऽपि तन्निवेशा

८९ इति चोध्यं नित्यत्वमात्रोक्तौ गगनादौ संसर्गाभावत्वमात्रोक्तौ च ध्वंसप्रागभावयोरतिव्याप्तिरित्युभयोपा
दानं ॥ नित्यत्वं चात्र प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वं ध्वंसस्य प्रागभावाप्रतियोगित्वान्
प्रागभावस्य च ध्वंसप्रतियोगित्वान्न तत्रातिप्रसंगः एकतरमात्रोक्तौ चान्यतरत्रातिव्याप्तिरिति ध्येयं ॥
उत्पत्तिमानिति । उत्पत्तिमात्रोक्तौ घटादौ अभावमात्रोक्तौ चात्यंताभावादावतिव्याप्तेर्वारणाय उभ
ण योपादानं आद्यक्षणसंबंध उत्पत्तिः स्वाधिकरणक्षणावृत्तिप्रागभावप्रतियोगिक्षणसंबंधः उत्पत्तिरि
ति यावत् ॥ अध्वस्तलक्षणायोगस्य लक्षणयोगोजनिर्मिता इति वा तदर्थः स्वस्वाधिकरणक्षणध्वंसान
धिकरणक्षणसंबंधः ध्वंसोत्पत्तिरिति । [illegible] । महाप्रलयांगीकर्तृमते तु कश्चिदपि पूर्वा
परसमयसंबंधे परसमयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं नास्ति तस्य तत्संबंध उत्पत्तिरिति तदर्थः ॥

स्ववृत्तिनि पदार्थप्रागभावानधिकरणत्वं स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्यनधिकरणत्वं वा क्षणत्वमिति बोध्यं सवर्ध्वंसश्च।
ननु प्रतीतिरेव मानमत आह नहीति ध्वंसस्यैव ध्वंसप्रतियोगित्ववत् प्रागभावप्रतियोगित्वमपि स्यादिति भ्र-
मं निराकर्तुमाह नह्यागभावश्चेति। ध्वंसप्रागभावश्चेत्यर्थः अयमेव प्रति योग्येव न तदेन ग्राह्यस्तु प्र-
तीतिप्रमाणयति। उभयत्रेति प्रतियोगिदशायां प्रतियोगिप्रागभावदशायां चेत्यर्थः उक्तमुपलक्षणं
ध्वंसप्रागभावानधिकरणकालस्य प्रतियोग्यधिकरणनियमेन ध्वंसस्य ध्वंसांगीकारे घटोन्म-
ज्जनप्रसंगात्। ध्वंसस्य न ध्वंसः। एवं घटप्रागभावकाले ध्वंसोन्मज्जनप्रसंगात्। घटप्रागभा-
वस्य घटध्वंसस्वरूपतेत्य पि द्रष्टव्यं। प्रागभावं लक्षयति। विनाशीति। घटादावत्यंताभावा-
दावतिव्याप्तिवारणाय यथाक्रमं विशेषणद्वयोपादानं। ननु प्रागभावांगीकारे मानाभावः सतअ

त०प्र०रि हा भवति। तथा च भविष्यतीति प्रतीतिविषयमथा प्रागभाव आवश्यक इति भावः ननु भविष्यत्वस्य वर्तमानप्रागभाव
१० प्रतियोगित्वरूपत्वे प्रागभावसिद्धिः तदेव न किंतु वर्तमानकालोत्तरकालोत्पत्तिकत्वमेव तत्त्वं न च यत्सामग्र्यव्यवहि
हितोत्तरोत्पत्तिः क्षणः सत्तदुत्पत्तिमानिति सामग्रीव्याप्तेर्घटादि द्वितीयक्षणे घटादेरुत्पत्तिनिवारणाय प्रागभावहेतुत्वमा
वश्यकमिति वाच्यं उत्पत्तत्वेन सामग्रीव्याप्तेरनुपगमात् अपितु तदधिकरणत्वान्तर्भावेनैव अस्य वा तथा
तथापि जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतिसमवायेन द्रव्यत्वेन प्रतिबंधकत्वोपगमेनानुपपत्तेरभावात् अनन्तभाग[illegible]
७१ मांदिकल्पनामपेक्ष्यैकप्रतिबध्यप्रतिबंधकाभावकल्पनाया एव न्याय्यत्वादिति चेदत्राहुः सहस्रेणं तु तत्पदस्थले
स्थानधिकरणत्वादिदोषप्रसंगनिवारणाय तावत्संयोगानां तत्तत्तंतुनां वा तत्तद्व्यक्तित्वेन कारणत्वमपेक्ष्यैकप्राग १०
भावकारणत्वमेव समुचितं प्रागभावस्य च प्रतियोगिसमानदेशत्वनियमेन पटादीनां देशानियमोपपत्तिः
न च त्रिचतुरेषु उत्पन्नेषु संयुक्तेषु च तंतुषु नप्रसंगप्रसक्तिनिवारणाय तत्तत्तंतूनां तत्संयोगानां वा हेतुत्वमाव

स्यकमितिवाच्यं।चरमतंतुसंयोगध्वंसेरेवतत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वोपगमात्।एवंचरमतंतुसं
योगानधिकरणतंतावपितन्नपटोत्पत्तिःस्यात्तद्विरहेणतंत्वंतरेतत्पटोत्पादनेवारणासंभ
वात्।प्रागभावस्वीकारस्यावश्यकत्वात्।चरमसंयोगस्यचैतत्पटंप्रतिसमवायेनहे
तुता।चरमेतरसंयोगानधिकरणतंतावपितत्पटोत्पत्त्यापत्तेः।किंचतुसमवायसंबंधेन
तत्पटंप्रतिकालिकसंबंधेनचरमतंतुसंयोगोहेतुरितिसर्वमप्रकृतविचारेण॥तस्यचे
ति।प्रागभावस्यचेत्यर्थः।तत्प्रध्वंसस्य च।प्रतियोगिध्वंसस्यातत्त्वप्रतीतिप्रमाणयति।उभ
यत्रेति।प्रतियोगिदशायांप्रतियोगिध्वंसदशायांचेत्यर्थः।इदमुपलक्षणं।प्रागभा

२१ वोन्मज्जनप्रसंगोपि द्रष्टव्यः॥ नित्यत्वमिति। नित्यत्वं चात्र प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वं ग्राह्यं। अत
एव ध्वंसप्रागभावयोर्विभाग इति भावः। प्रसंगात् व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमतिरिक्तं साधयितुमुपक्रमते ली णा
ने मारभते नित्यश्चेत्यादिना एकतरत्वेति एकमात्रपर्याप्तिक इत्यर्थः अन्यश्चेति एकमात्रापर्याप्तवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रति
हु योगिताकश्चेत्यर्थः नचान्यो एकमात्रापर्याप्तवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे घटवतीत्यादिप्रतीतिद्वयप्रदर्शन न
नमसंताभावान्योन्याभावभेदेन घटवतीति व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमेन तादृशप्रतीत्यपपत्तिरि
ति भावः। न च तादृशप्रतीतेः पृथगभावविषयकत्वेनैवोपपत्तेः। नातिरिक्ताभावविषयकत्वमिति
वाच्यं तथा सति क्वचित् घटाभावः क्वचित् पटाभावो विषय इति तादृशानुगतप्रतीत्यनुपपत्तेः।
अनुगतधर्मं विना अनुगतधर्मप्रतीत्यभावात्। ननु आयातु द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका
भावः। तथापि कॢप्तानामेव द्वित्वस्य मानाधिकरण घटत्वपटत्वाभ्यामवच्छिन्नप्रतियोगिता

काभावानां प्रतियोगितावच्छेदकं तदुपेयते। तथा च तस्यातिरिक्तत्वे मानाभाव एवेत्यत आह।
एकघटवतीति। घटौ नस्त इति प्रतीतेः। यदि घटप्रतियोगिताकाभावो विषयः तर्हि घटद्वयवत्य
पि यत्किंचित् घटप्रतियोगिताकाभावसत्त्वात् तादृशप्रतीत्यापत्तिः। यदि च घटत्वाव
च्छिन्नाभावो विषयः तदा एकघटवत्यपि घटौ नस्त इति प्रतीत्यनुपपत्तिरित्यनायत्या
तिरिक्तो भावोऽभ्युपेयत इति भावः। ननु एकघटवत्यपि तद्घटान्यघटत्वावच्छिन्नाभावः घटां
तरवति च तद्भिन्नघटत्वावच्छिन्नाभावो विषयो वक्तुं शक्यत एवेति चेन्न तथाप्यनुगतध
र्मं विनाऽनुगतप्रतीतेरुपपादयितुमशक्यत्वमित्यादेः प्रागेव निवेदितत्वात्। ननु यत्किंचि

९२ द्वयवृत्ति घटपटौ न स्त इति प्रतीते द्वित्वसामान्यं न प्रतियोगितावच्छेदकं तथाविधयत्किंचिद्
धर्मसत्वेन तदवच्छिन्नाभावासंभवात्। नापि द्वित्वविशेषः तत्तद्द्वित्वैत्वेनानुपस्थितेः। केवलं
घटादिमर्पित्वा प्रत्ययेन प्रत्येकं घटत्वपटत्वादिकमपि न तथेति त्वन्मतेपि अनुगत
प्रत्ययो नुपपन्न एवेति चेन्न। द्वित्वं द्वित्वत्वमितावच्छेदकीभूतं घटत्वं पटत्वं च तथा प्रति
योगितावच्छेदकता चासज्यवृत्तिर्ग्राह्या। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं घटपटोभय
मिति नानुपपत्तिलेशोऽपीति ध्येयं। तयोरिति। प्रतियोग्यभावयोरेकाधिकरणा
वृत्तित्वरूपविरोधादित्यर्थः। नन्वेकस्मिन्नपि समवायेन द्वित्वमस्त्येवेत्यत आह। एकोन
द्वाविति। एकस्मिन् समवायेन द्वित्वसत्वे न एको द्वाविति प्रतीत्यापत्तिरतः समवायेन त

स्यत्वेपि पर्याप्तिसंबंधेन देते सत्त्वान्न तथा प्रतीतिरित्यपेयं। एवं च प्रतियोगितावच्छेदकप
र्याप्त्यधिकरणेनैवाभावस्याविरोधात्तदनुपपत्तिरिति भावः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेनैवाभावस्यावि
रोधात् प्रतियोगिमत्त्वपि नातिरिक्तविशिष्टाभावो विरुध्यत इत्याह अत एवेति प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि
न्नेनैवाभावस्याविरोधादेवेत्यर्थः इयं दंडी पुरुषो नास्तीति धीः। तस्य पुरुषस्य। न च क्वचि
द्दंडाभावः क्वचित्पुरुषाभावो विषय इति वाच्यं। विषयाननुगमेन विनाऽनुगतप्रती
त्यनुपपत्तिरित्यस्यासकृदावेदितत्वात्। नन्वीयातूपदर्शितरीत्याऽतिरिक्तोऽभावस्तथापि त
द्ग्राहिका न विशेषताप्रत्यासत्तिः। किंतु चक्षुरादिनाबाध्याद्विज्ञानासंभवाद्युत्थानुमाना
देः प्रमाणांतरत्वं कल्प्यते। तथा भावग्रहे क्लृप्तानां संयोगादिसंनिकर्षाणामभावेनेंद्रिया

९३ वे ग्राहकत्वासंभवात्। प्राबल्यस्यैवेंद्रियस्य ग्राहकत्वात्। अन्यथा निमीलितनयनस्या
पि घटादिग्रहापत्तिरित्यनुपलब्ध्याख्यं प्रमाणांतरं अभावग्राहकं मंतव्यं। न च विशेषण
तैव संनिकर्षः। तस्याः तत्वेन [illegible] क्लृप्तत्वात्। समवायानंगीकारेण समवायग्राहक
त्वेनाप्यक्लृप्तत्वात्। तथा च घटाभावस्यानुपलब्धिरूपप्रमाणजन्यमनुपलब्धमेव
ज्ञानं न तु साक्षात्कारः। साक्षात्कारस्येंद्रियजन्यत्वव्याप्यत्वात्। न चैवं निमीलितनय
नस्य घटाभावग्रहापत्तिः। स्व[illegible]व्याप्यामवोभांनिरूप्यते। इति नियमात्। अभा
वग्रहे अधिकरणप्रत्यक्षस्य जनकतया तज्ज्ञानार्थमिंद्रियापेक्षणात्। अत एव त

उक्तयाप्यथासिद्धमिंद्रियंनाभावग्रहे हेतुः। न चाधिकरणप्रत्यक्षस्यव्यापारतया
नेतुंनतस्यथासिद्धिः। व्यापारेणव्यापारिणोऽन्यथासिद्ध्यसंभवात्। अन्यथा चक्षुःसंनि
कर्षेण चक्षुषोऽन्यथासिद्धिः प्रसज्यतेतिवा। चेत्। इंद्रियस्यजनकत्वसंभवेऽधिकरणप्रत्य
क्षस्यतत्र व्यापारत्वात् तदेव न कृत्सन्निकर्षाभावात्। एवं चानुपलब्धेः प्रमाणस्या
पिसत्त्वात्स्वार्थैवप्रमाणानीत्यपि असंगतमितिनिष्कृष्टं भट्टमतंदूषयति। विषयिंतु
तन्मतमुपन्यस्यति। भट्टापित्वत्यादिना। नैंद्रियग्राह्यः। नैंद्रियजन्यलौकिकसाक्षात्कारवि
क

षयः। कृप्तसंनिकर्षाणां संयोगादिपंचानामभावात्। अभावेऽप्यसंभवात्। नन्वभाव
२४ महानुपपत्तिरत आह। किंचिदिति। ईदृशप्रमाणांतरजन्यज्ञाने च न संनिकर्षापेक्षेति
नेंद्रियसंबद्धविशेषणतासन्निकर्ष इति भावः। प्रमाणांतरेति। धर्मिकल्पना
तो धर्मकल्पनायां लघीयस्त्व[illegible]मिति न्यायात्। अनुपलब्धेः कृप्तविजातीयप्र
मां प्रति करणत्वकल्पनमपेक्ष्य कृप्तप्रत्यक्षप्रमाहेतुतया विशेषणतारूपसंनिक
र्षकल्पनमेव लघीयस्त्वमित्यर्थः। तथा चेंद्रियेणैव तद्ग्रह इति भावः। अन्यथेति। सन्नि
कर्षकल्पनयोपपत्तावपि प्रमाणांतरकल्पने इत्यर्थः। अन्यथा सन्निकर्षांतराकल्पने इ

यर्थेइ सपिकश्चित्त्वक्सानां। संयोगादित्रयाणां सन्निकर्षाणां। शंकते। तन्नेति। प्र
त्यक्ष एवे। प्रत्यक्षविषय एव। अयं शब्दः। तथा च जन्यसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नं प्रति संनि
कर्षत्वेन हेतुतया शब्देऽपि सन्निकर्षकल्पनमावश्यकं। सन्निकर्षत्वं च संयोगाद्यन्य
तमत्वमिति भावः। अध्यक्ष एवेत्यनंतरमभावइति शेषः। तथा चात्राप्यभावग्रहार्थं
सन्निकर्षापेक्षणमावश्यकमिति भावः। ननु शब्देऽपि प्रमाणांतरापत्तेरित्ययुक्तं।
प्रतिबंदेरनुत्तरत्वादित्यस्वरसादाह। किं चेति। ननु व्यापाराभावेऽपि फलायोगव्य

२५ वच्छिन्नकारणत्वस्वरूपकरणत्वमुपपद्यत एव। अत एव साधकतमं करणमिति सूत्र
मपी संगतमाह। व्यापारवदिति। निमीलितनयनदशायां अंधकारे च चक्षुषोपि फ
लायोगात् स्वेतरयावत्कारणसमवधाने यदव्यवहितोत्तरक्षणे कार्योत्पत्तिः तत्त्वमे
व फलायोगव्यवच्छिन्नत्वं वाच्यं। एतस्य च यावत्कारणघटिततया गुरुत्वेन व्यापारवत्का
रणत्वस्यैव करणत्वौचित्येनानुपलब्धेः प्रमाकरणत्वव्याघात इति भावः। ४। उक्तमि
ति। उक्तप्रायमित्यर्थः। वस्तुतस्तु धर्मिकल्पनान्यायेनैव संनिकर्षकल्पनं न तु प्रमाणां
तरकल्पनमिति पूर्वोक्तयुक्तिरिति रमणीयेति हृदयं। अनुपलब्ध्याख्यप्रमाणांतरा

नंगीकारे घटाभाववति घटभ्रमदशायां घटाभावस्यत्वादिंद्रियसंबद्धविशेषणतया
घटाभावप्रत्यक्षापत्तिः। मन्मते च घटोपलंभसत्त्वे घटानुपलब्धेरभावान्न तत्प्रत्यक्षा
पत्तिरित्यनायत्या प्रमाणांतरकल्पनमावश्यकमित्याशयेन मीमांसकः शंकते। नन्वेव
मिति। एवमनुपलब्ध्याख्यप्रमाणांतरमनंगीकृत्येंद्रियसंबद्धविशेषणतायाः अतिरि
क्तायाः प्रत्यासत्तित्वे योग्यानुपलब्धेरपीति। चक्षुः घटाभावप्रत्यक्षे जननीये भवताअ ष
तिरिक्तप्रमाणत्वेनाभ्युपगतायाः योग्यानुपलब्धेः सहकारित्वं कल्प्यते। घटाभावव
ति च घटोपलंभेन योग्यानुपलब्धेरभावादेव न घटाभावप्रत्यक्षापत्तिरिति भावः।

९६ नन्वेवं किमवशिष्टमनुपलब्धेः प्रमाणत्वेन प्रस्तुतइंद्रियस्य करणत्वे विशेषणतारू-
पप्रत्यासत्तिकल्पनमधिकमिति चेन्न। विजातीयप्रमाकल्पनापेक्षया प्रत्यासत्त्यंत-
रकल्पनायाः न्याय्यत्वाद्व्यापारवत्त्वाभावेन प्रमाणत्वासंभवस्य पूर्वमेव दर्शित-
त्वाच्चेति। अभावग्रहे॥ अभाववलौकिकप्रत्यक्षे। अथ केयमिति। इयं अभावग्र-
हे हेतुः योग्यस्यानुपलब्धिरिति वा योग्यानुपलब्धिशब्दार्थः इत्यर्थः। अत्रा-
द्यमाशंकते। योग्यस्येति। जलपरमाणाविति। महत्त्वाभावप्रत्यक्षानुरोधेन
विजातीयचक्षुःसंयुक्तविशेषणतायाः अवश्यमंगीकार्यतया पृथिवीत्वाभावस्या

पिग्रहापत्तिरिति भावः। दूषणांतरमाह। सत्वे चेति। द्वितीयमाशंक्य निराचष्टे। अथ
योग्य इति। स्वैकदेशमतं दूषयितुं तन्मत[illegible]मुपन्यस्यति यत्विति। वायाविति। वायोर
योग्यत्वादिति भावः। परमाणौ महत्त्वदर्शनापत्तेश्चेत्यपि द्रष्टव्यं। अनुभ[illegible]चेति।
वायुर्नीरूपवान्। परमाणुर्नमहानित्यादिप्रत्यक्षप्रतीतीनां विलोपप्रसंगादि
त्यर्थः। योग्या चासावुपलब्धिश्चेति कर्मधारयमभिप्रेत्याह। अत्रोच्यत इति। योग्यस
त्त्वविवरणं। सहकारीति। तथा चाभावप्रत्यक्षसामग्रीविशिष्टा प्रतियोग्यनुपलब्धि
रित्यर्थः। अत एव सहकारिसंपन्नस्वरूपयोग्यत्वविशेषणादेवायोग्येति। यो

१७ ग्यसंनिकर्षस्येवाभावप्रत्यक्षसामग्रीघटकत्वेनपरमाणौनपृथिवीत्वाभावग्रहः
इतिभावः।ननुमहत्त्वोद्भूतरूपवद्विशेषणतायाःपृथिवीत्वाभावग्राहकत्वेपिनो
द्भूतरूपाभावग्राहकत्वेउद्भूतरूपाभावः।वर्त्तिवायौतदसंभवादिति।तत्रेंद्रियसं
बद्धविशेषणतायाएवसन्निकर्षयोग्यत्वमुपेयं।एवंचमनस्यपिउद्भूतरूपाभाव
प्रत्यक्षंस्यात्तेदंआह।उद्भूतरूपाभावेचिति।उद्भूतरूपाभावग्रहेइत्यर्थः।तथाचप्र
कृतेरूपमनिवेश्यमहत्त्वविशेषणीयमितिभावः।अत्रमहत्त्वविशेषणात्तद्ग्रहः।उद्भूतरूपाभा
वग्रहः।वायावित्यत्रेतद्ग्रहइत्यनुषज्यते।ननुमहत्त्वाभावग्राहकः कःसन्निकर्षः।एवंगुणादौपृ

थिवीत्वाभावप्रत्यक्षानुपपत्तिः तत्रेंद्रियसन्निकर्षमहत्वादिमद्विशेषणताविरहात्। एवम
न्योन्याभावग्राहकः योग्यःसंनिकर्षः क इत्यत आह। एवमन्यत्रापीति। महत्वाभा
वादावपीत्यर्थः। महत्वाभावे इंद्रिय इंद्रि यसन्निकृष्टे द्रूतरूपवद्विशेषणतारूप
योग्यःसंनिकर्षः गुणादौ पृथिवीत्वाभावग्र तु इंद्रियसन्नि
कृष्टविशेषणतैव योग्यःसन्निकर्षः। अन्योन्याभावे पृथिवीभेदादौ इंद्रियसं नि
कृष्टमहत्वादिमद्विशेषणता योग्यःसंनिकर्ष इत्यर्थः। ननु कुत्रचिदिंद्रियसन्निकृष्टम
हत्वादिविशेषणता कुत्रचिदिंद्रियसन्निकृष्टविशेषणता योग्यःसन्निकर्ष इत्यत्र किं

१८ नियामकमत आह। कार्यवशादिति। तत्रत्वतदभावग्रहानुरोधादित्यर्थः॥ ॥न
नुपिशाचात्यंताभावादीनामपि प्रत्यक्षापत्तिः। तत्र योग्यसंनिकर्षसत्वेन योग्यानुपलब्धि
सत्वादित्यत आह। पिशाचात्यंताभावस्येति। अयोग्यत्वादिति। प्रत्यक्षे विषयस्य
हेतुतया अभावप्रत्यक्षे योग्याभावत्वे न हेतुत्वोपगमादिति भावः। अयोग्यप्रति
योगिकस्यापि स्तंभे पिशाचभेदस्य प्रत्य क्षोदयात्। अत्यंताभावएवपृछति। का
पुनरत्यंताभावग्रहे योग्यतेति। उत्तरमपि तत्रैव बोध्यं। योग्यमात्रेति। पिशाचस्यायोग्यत्वेन
योग्यप्रतियोगि[redacted]। कत्वाभावेनैव न तदभावादेव प्रत्यक्षमिति भावः। घटपिशाचात्यंत

राभाववारणाय मात्रेति। अतीन्द्रियावृत्तिप्रतियोगिताकत्वमित्ति तदर्थः। ननु वायौ रू-
पस्य मात्राभावप्रत्यक्षानुपपत्तिः। तस्यातीन्द्रियरूपवृत्तिप्रतियोगिताकत्वेन योग्यमात्र-
प्रतियोगिकत्वाभावात्। एवमेतद्गुरुत्ववदसंताभावप्रत्यक्षापत्तिरित्यस्वरसेनाह। यो-
ग्यधर्मेति। पिशाचत्वघटपिशाचान्यतरत्वादीनां योग्यधर्मत्वाभावेन न तद-
वच्छिन्नाभावप्रत्यक्षमिति भावः। वस्तुतस्तु योग्यमात्रप्रतियोगिकेऽभावे योग्यध-
र्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं विशेषणमित्येव पाठः। योग्यमात्रप्रतियोगिकाभा-
वे योग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविशेषणं योग्यत्वेनेत्यर्थः। योग्यमात्रप्रतियोगिक

९९ त्वेसति योग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं योग्यतेति यावत्। तत्र भूतले द्रव्यसामान्या
भावप्रत्यक्षवारणाय योग्यमात्रप्रतियोगिकत्वं। एतद्गुरुत्ववदत्सं ताभाववारणाय
योग्यधर्म। धर्मावच्छिन्नेति। वायौ रूपसामान्याभावप्रत्यक्षं नेष्यत एवेति। तदसंग्रहेण
दोषाय। एतद्रूपेतद्गुरुत्वान्यतरावच्छिन्नाभाववारणाय च योग्यधर्मेत्यस्य योग्यधर्ममा
त्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमित्यर्थ इत्येव ध्येयं। ननु पिशाचवदन्योन्याभावोप्ययोग्य
त्वादेव न गृह्यत इति वाच्यं। तत्रान्योन्याभावे कायोग्यता न तावद्योग्यप्रतियोगिकत्वं।
स्तंभे पिशाचभेदग्रहानापत्तेश्च। पिशाचवद्भेदग्रहापत्तेश्चेत्यत आह। एवमन्यत्रापी

ति। अन्योन्याभावेपीत्यर्थः। अनुभवानुसारेणेति। तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमे
वतत्तदन्योन्याभावेयोग्यत्वमित्यर्थः। अत एव कापुनरत्यंताभावेयोग्यतेति। सामान्य
त एवात्यंताभावेयोग्यता निरुक्ता। अन्योन्याभावेत्वननुगतैवेति ध्येयं। स्वं वैति अत्यं
तान्योन्याभावेइत्यर्थः। नत्किमिति। अत्यंताभावेयोग्यमात्रेत्यादिरूपा। अन्योन्याभावे
तत्तदन्योन्याभावत्वमित्येवंरूपा। नानैवाभावेयोग्यतेत्यर्थः। अ॰ इति। अंगीकारार्थक
मव्ययं। गुणयोग्यतावदिति। यथारूपरसादौ तत्तदिंद्रिययोग्यत्वं नैकं तथा प्रकृतेपीत्यर्थः। के
चित्तु। विजातीयचक्षुःसंयोगाश्रयविशेषणतायाः अभावग्राहकत्वेन परमाणौ न पृथिवी

१.. त्वाभावग्रहः। नैँथाँपिशाचास्य•ताभावादिप्रत्यक्षवारणं तु गुरुत्वादिवत्तादात्म्येन तत्तदभाव
त्वेन साक्षात्कारप्रतिबंधकत्वांगीकारेणेत्याहुः। तदसत्। परमाणौ महत्त्वाभावप्रत्यक्षानु
रोधेन विजातीयचक्षुःसंयोगस्यावश्यकतयावेन तत्र पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षवारणासं
भवात्। पूर्वोक्तं चक्षुरादिकं लक्षयितुं पृच्छति। अथ किमिदमिति। तैजसमिति। आलोकघ्रा
णाद्यावर्तित्याप्तेर्यथायथमुभयोपादानं। चक्षुषस्तैजसत्वे विवादादाह। रूपग्राहकमि[illegible]
ति। रूपग्राहकमात्रोक्तौ मनस्यतिव्याप्तिरतो महदिति। महदिंद्रियत्वमात्रोक्तौ घ्राणाद्यावर्ति
व्याप्तिरतो रूपग्राहकमिति। रूपग्राहके महदित्युक्तावात्मन्यतिव्याप्तिरतो इंद्रियमिति। अत्र

केचित्। चक्षुषः प्राप्यकारित्वे चंद्रमसो ग्रहणानुपपत्तेः। शाखा चंद्रमसोस्तुल्यका-
लं ग्रहणानुपपत्तेश्चाप्राप्यकार्येवतद्वाच्यं। एवं चाप्राप्यकारित्वाविशेषात् गोलमेकैवत
दिति पार्थिवत्वमेवतस्येत्याहुः। तदसत्। चक्षुषः प्रोअँप्यकारित्वे निमीलितनयनस्या
पि चाक्षुषापत्तेः। प्राप्यकार्येवतद्वाच्यं। चक्षुषस्तैजसत्वेनातिशीघ्रगामितया चंद्र
मसा संयोग उपपद्यते। शाखा चंद्रमसोस्तुल्यकालं ग्रहणं त्वसिद्धं। मया युगपच्छ
तपत्रपत्राणि छिन्नानीतिवत्। तथा च गोलकस्य घटादौ संयोगाभावेनातिरिक्तं तैजसं
चक्षुषः स्वीकार्यमिति। एव महत्वत्रापि बोध्यं। वायवीयमिति। वायवीयत्वमानं वायौ।

११

इंद्रियत्वमात्रं चक्षुरादावतिव्याप्तमिति। मिलितोपादानं। त्वचो वायवीयत्वे विवादादाह।
स्पर्शग्राहकमिति। चक्षुर्मनआत्मनोवारणाय विशेषणत्रयोपादानं। आप्यमिति। जल
चक्षुरादावतिव्याप्तिवारणाय विशेषणद्वयोपादानं। रसनस्याप्यत्वे विवादादाह। रस
ग्राहकमिति। चक्षुर्मनआत्मनोवारणाय यथायथं विशेषणत्रयोपादानं। पार्थिवमि
ति। व्यावृत्तिः पूर्ववत्। इंद्रियत्वं चात्र शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानका
रणमनःसंयोगाश्रयत्वं। आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय सत्यंतनिवेशः। शब्दरूपवि १०१
शेषगुणवच्छ्रोत्रेऽव्याप्तेः शब्देतरेति गुणविशेषणं। चक्षुषि तादृशरूपस्पर्शसत्वाद्द्रू

तेति। उद्भूतत्वं नीलत्वादिव्याप्यानुद्भूतत्वाभाववत्त्वकूटमेव। तस्य च संयोगादिसाधा
रणतया [redacted] चक्षुरादावव्याप्तेर्विशेषयति। चक्षुष्ट्वादेः सत्त्वात् गुणेति। कालादा
वतिव्याप्तेर्ज्ञाने कारणेति। इंद्रियावयवसंयोगस्यापि प्रत्यक्षे कारणतया इंद्रियावय
वेतिव्याप्तेर्वारणाय मनःसंयोगेति। श्रोत्रं लक्षयति। कर्णेति। घटावच्छिन्ननभसा
पि श्रोत्रत्वापत्तेः कर्णशष्कुलीति। नभसः श्रोत्रत्वे विवादादाह। शब्दग्राहकमिति।
मनो लक्षयति। निस्पर्शमिति। मनोवैभववादिनां मीमांसकानां मतमादर्श
यति। अत्र मीमांसका इति। अणुत्वाभावे सिद्धेपि न विभुत्वसिद्धिरत आह। किं

१०२ त्विति। निस्पर्शत्वं गुणादौ व्यभिचरतीति द्रव्यत्वादिति। द्रव्यत्वं घटादौ व्यभिचरतीती
ति विशिष्टहेत्वनुधावनं। नन्वेतन्मते मनस्त्वस्य निस्पर्शाणुत्वरूपत्वासंभवेन प
क्षतावच्छेदकासिद्धिरत आह। मनस्त्वं चेति। आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय आत्मान्यत्वे
सतीति। संयोगाश्रयत्वे ~~चक्षुरादा~~ कालादावपीति ज्ञानासमवायिकारणेति। चक्षु
र्मनःसंयोगस्य ज्ञानकारणत्वात् ज्ञानकारणसंयोगाश्रयत्वं चक्षुरादावतिव्या
प्तिमित्यत आह। असमवायीति। ज्ञानासमवायिकारणत्वं चात्ममनःसंयोग एवे
ति नातिव्याप्तिः। केचित्तु नवीनमतेऽदृष्टविशेषाकृष्टत्वे मनस्त्वेन पक्षतावच्छेदक

स्यैक्याभावात्। कथं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिः। त्रुटेर्विभुत्वस्यबाधेन
कथंवा तद्विभुत्वानुमितिरत आह। मनस्त्वं चेति ज्ञानासमवायिकारणेति।
पुरुषांतरीयात्मप्रत्यक्षवारणाय तत्तदात्ममानसत्वावच्छिन्नं प्रति तत्तदात्मम
नःसंयोगत्वेन हेतुतया अनंतत्रुटीनामवच्छेदककोटौ निवेशे गौरवेण लाघ
वेनैकमनसः सिद्धिः। न च विजातीयसंयोगत्वेन तस्य हेतुतया न तत्र मनसो
निवेश इति वाच्यं। तथापि समवायेन विजातीयसंयोगस्य विजातीयसंयोगस्सं
संबंधेन मनसो वा हेतुत्वमिति विनिगमनाविरहादिति भावः इत्याहुः। विभुत्वे
ध

१०३ मनसोर्विभुत्वे॥संयोगानुपपत्तेरिति॥तथाचोपदर्शितानुमाने पक्षतावच्छेदका
वधिः बाधश्चेति भावः कर्मजः॥यथा श्येनक्रियया श्येनवृक्षसंयोगः॥अवयवसंयोगजः
कारणाकारणसंयोगात्कार्याकार्यसंयोगः यथा हस्ततरुसंयोगात्कायतरुसंयोगः इ
त्यर्थः नच विभ्वोरिति विभुत्वं हि मूर्तेतरद्रव्यत्वं स्पंदत्वावच्छिन्नं प्रति मूर्तत्वेन कारणतया
मूर्तत्वाभावेन नात्मनि कर्मोत्पत्तेरिति भावः अनयोरात्ममनसोर्न संयोगजः॥अ
वयवसंयोगजः॥मानाभावादिति नित्यसंयोगग्राहकप्रत्यक्षाभावात्॥अनुमान
स्याप्रयोजकत्वात् इत्यर्थः साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह॥संयोगत्वावच्छेदेन

तिसंयोगत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन हेतुतायां तत्कार्यतावच्छेदकं जन्यसंयोगत्वमे
व नित्यसंयोगांगीकारौचित्याच्च ॥ कार्यमात्रवृत्तिधर्मस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वा
त्। तथा च जन्यत्वनिवेशे गौरवमेव। तत्स्वीकारे प्रतिकूलतर्कः इति भावः। ननु स
मवायेन रूपं प्रति सामानाधिकरण्यसंबंधेनावयवरूपादीनां हेतुतया क
पालगंधादावपि रूपोत्पत्त्यापत्तेः। जन्यस्पत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन हेतुत्वाव

१०४ श्यकतया संयोगत्वावच्छिन्नं प्रति तद्धेतुत्वे मानाभाव इति न दर्शितगौरव
मत आह। अप्रयोजकं चेदमिति। यद्वा नित्यवृत्तिधर्मस्यापि कार्यतावच्छेद
केऽक्षतिविरहादित्यत आह। अप्रयोजकं चेदमिति। इदं विभुत्वसाधकम
नुमानमित्यर्थः। संयोगत्वावच्छेदेनेति। संयोगत्वस्य द्रव्यत्वव्याप्यत्वेन नित्य
संयोगस्वीकारेनादृशनियमभंगप्रसंगादिति भावः। ननु तादृशनियमे माना

भावइ यत आह। अप्रयोजकं चेदमितीय परे॥ ४॥ नानातर्कविचारणैकम
तिना यत्किंचिदुक्तं मया त[illegible]हंतु हृत्वा विभाव्य सुधियस्तर्कार्थसंग्राह
काः। हृद्येत द्यदि धारयेदपि जनः संजायते सोचिरात् वादींद्रः परवादि
दर्पणशताधानैकदक्षः कृती॥ ५॥ इति श्रीविद्वन्मकुटमाणिक्यराजिनि
राजननीराजितपदद्वंद्वन्यायवागीश श्रीदिक्षित श्रीकंठशर्मविरचितायां न्याय
सिद्धांतमंजरीदीपिकायां प्रत्यक्षपरिछेदः समाप्तः॥ ॥ ॥ छ छ॥ श्री श्री श्री श्री॥